

De ketting van Damietta, een Haarlems zaagschip en Willem I van Holland

Over de wording en standaardisering van een kruistochtmythe

JAAP VAN MOOLENBROEK

Tot de Nederlandse historische verhalenschat behoorde vijf eeuwen lang een verhaal over heldendaden van Hollandse kruisvaarders in Egypte. De meest gangbare versie luidde als volgt. Tijdens de belegering van de havenstad Damietta door keizer Frederik wisten Willem van Holland en Haarlemse burgers met een schip waarvan boeg en kiel met getand ijzer waren beslagen, de ketting stuk te varen die de haven afsloot, waarna de stad kon worden ingenomen.¹ Als beloning ontvingen de Haarlemmers eervolle attributen voor hun stadswapen: een zwaard van de keizer, een kruis van de patriarch van Jeruzalem. Dit exemplar van devotie, vernuft en beloning kreeg zijn vorm in de vijftiende eeuw, en raakte wijd verbreid. Binnen en buiten Haarlem werd het Hollandse bravourestuk verder verteld in historische werken, bezongen in lofdichten en triomfzangen, verbeeld in prenten, schilderijen, glasramen en tapijten, betwijfeld sinds het begin van de zeventiende eeuw, later bestreden en bespot maar ook verdedigd, tot ver in de negentiende eeuw herbezongen en op muziek gezet, totdat het thema rond 1900 uitdoofde in roman en jeugdboek.² Het rijke *Nachleben* van de mythe wil ik elders schetsen.³ Hier gaat het me om de oorsprong en standaardisering ervan.

Lang werd aangenomen dat het verhaal voor het eerst geboekstaafd werd door de Haarlemse karmeliet Jan Gerbrandsz. van Leiden, tegen 1470. Ten onrechte, bewees de Leidse medio-neerlandicus Wim van Anrooij in een in 1993 verschenen artikel waarin hij een zevental teksten uit de vijftiende eeuw in kaart bracht en van een eerste toelichting voorzag.⁴ Daarna is het thema blijven rusten. In dit artikel wil ik de mij bekende teksten tot circa 1520 bespreken, het vermeende historische substraat van de mythe nader bezien, en een nieuwe hypothese over de wording ervan presenteren, met het toenmalige (en huidige) Haarlemse stadswapen van zwaard, kruis en vier sterren als invalshoek.

In de vijftiende eeuw was de aandacht voor het verleden van de eigen stad in de Hollandse historiografie opmerkelijk gering, aldus reeds Jan Romein. Meer re-

1 Domyāt (Egypte), in het Middelnederlands Damiate, thans internationaal meestal Damietta genoemd.

2 Vgl. voor de periode 1600-1800 Frijhoff, 'Damiette appropriée', fraai geïllustreerd.

3 In een boek over de Nederlanders en de kruistocht naar Damietta in historie en verbeelding (in voorbereiding).

4 Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen'. In het volgende geef ik niet steeds aan waar ik van zijn inzichten afwijk.

komt een betere van

Afb. 1 De oudst bekende voorstelling van het doorzeilen van de ketting, een kopergravure door Nicolaes Jansz. Clock uit 1595, gaat terug op het verhaal van Jan van Leiden. Links en rechts zijn de hoge fortificaties aan weerszijden van de havenmond afgebeeld waartussen de ketting was gespannen.

cent wees J.W.J. Burgers erop dat Haarlem met name door het Damietta-verhaal een uitzondering op de regel vormt.⁵ Bezien wordt of het ontstaan van deze ongewone aandacht voor het eigen stadsverleden verband houdt met de tijd waarin het verhaal in de ons bekende vorm tot stand kwam. In een bijlage geef ik een nieuwe teksteditie van het verhaal in de versie van Jan van Leiden, die de algemeen gangbare werd.

Willem van Holland en Damietta volgens Johannes de Beke

De elf hier te bespreken teksten sluiten direct of indirect aan bij een bericht van de Egmondse priester Johannes de Beke in zijn kroniek over de daden van de bisschoppen van Utrecht en graven van Holland. In dit rond 1346 geschreven werk, dat de hoeksteen werd van de vijftiende-eeuwse Hollands-Utrechtse historiografie, maakte Beke een notitie over de verovering van Damietta die vrijwel de gehele geschied-

⁵ Burgers, 'Geschiedschrijving' (ongepag., slotgedeelte), voortbouwend op Romein, *Geschiedenis*, 230-232.

schrijving na hem richting gaf en op een dwaalspoor bracht.⁶ Wat schreef Beke?

De notitie over Damietta vindt men in Bekes verhaal over de kruistocht van keizer Frederik I Barbarossa naar het Heilige Land. Beke bericht hoe deze en vele andere vorsten, onder wie graaf Floris III van Holland, na de tijd van de val van Jeruzalem het kruis aannamen te Mainz in 1188, en hoe de keizer zich met een enorm leger via Constantinopel een weg baande naar Jeruzalem, daarbij steden en burchten veroverend tot Tyrus toe. Na zijn jammerlijke verdrinkingsdood in een rivier (10 juni 1190) werd hij begraven in Antiochië. Kort na hem stierf op 1 augustus ook graaf Floris, die naast de keizer werd bijgezet. Dan gaat Beke over op Floris' jongere zoon Willem van Holland. Deze voegde zich na Floris' dood bij 's keizers zoon hertog Frederik van Zwaben, en verbleef nog vijf jaar lang in het Heilige Land. Hij behaalde in vele veldslagen tegen de heidenen vele malen de palm van de overwinning en, vervolgt Beke, door zijn dappere ijver verwierven de christenen naar men zegt de volstrekt onneembare stad Damietta in Egypte, waarbij alle Turken en ongelovige Agarenen om het leven werden gebracht.⁷ In het volgende kapittel bericht hij dat ridder Willem van Holland in 1195 terugkeerde in Holland, en verderop dat hij Aleid van Gelre tot vrouw kreeg omdat haar vader, graaf Otto van Gelre, Willem in het Heilige Land als een dapper en roemrijk man had leren kennen.⁸

Het overgrote deel van deze informatie ontleende Beke aan de annalen en kroniek van de abdij Egmond, vooral via het werk van monnik Willem Procurator.⁹ Beke sprong daar vrij, en soms slordig, mee om.¹⁰ In zijn voorbeeld stond slechts dat Frederik van Zwaben jonker Willem in zijn gevolg opnam vanwege zijn oude vriendschap met graaf Floris en de welkome dapperheid van de jongeman zelf. Beke maakte echter van Willems dapperheid in het Heilige Land een zelfstandig thema. Aan de Procurator ontleende hij dat Willem daar na zijn vaders dood nog vijf jaar verbleef.¹¹ Als bewijs van Willems dapperheid noemde Beke diens *industrie probitas* bij Damietta, in welke woorden een zinsnede resoneert van de Romeinse geschiedschrijver Sallustius, die de *industria, probitas, militiae magnae scientia, animus belli ingens* van consul Gaius Marius prees.¹² In het latere middeleeuwse Latijn kon met *probitas* tevens op ridderlijke dapperheid, *prouesse* worden bedoeld.

6 Bruch, *Johannes de Beke, Chronographia*, 131.

7 *per cuius industrie probitatem christiani dicuntur obtinuisse Damiatam urbem Egipti prorsus inexpugnabilem, cesis in eo cunctis Turcis cum ceteris infidelibus Agarenis*. Agarenen: afstammelingen van Hagar, Arabieren.

8 Bruch, *Johannes de Beke, Chronographia*, 133, 141 (*in Terra Sancta virum strenuum et illustrem*). Willem verloofde zich met Aleid van Gelre in de winter van 1197-1198.

9 Gumbert-Hepp, Gumbert en Burgers, *Annalen van Egmond*, 280-284. Gumbert-Hepp, *Willem Procurator, Kroniek*, 70. Deze laatste schreef in de jaren 1321-1332.

10 Slordig; zo zeiden zijn bronnen niet dat de keizer Tyrus bereikte, maar dat daar in die tijd een Noordzee-vloot aankwam; Gumbert-Hepp, Gumbert en Burgers, *Annalen van Egmond*, 282 (=Gumbert-Hepp, *Willem Procurator, Kroniek*, 70).

11 Gumbert-Hepp, *Willem Procurator, Kroniek*, 78.

12 *De bello Iugurthino*, cap. 63. In de vertaling van Vincent Hunink: 'ijver, degelijkheid, grote militaire kennis, enorme geestkracht bij oorlog' (Hunink, *Rome in verval*, 85).

Over heldendaden van Willem bij Damietta viel in Bekes Egmondse bronnen echter niets te lezen. Die berichtten wel over de toenmalige strijd om een heel andere havenstad: Akko werd door de christenen heroverd, waarbij vele duizenden Turken om het leven werden gebracht.¹³ Deze vermeende slachting te Akko werd door Beke dus op de vermeende verovering van Damietta betrokken. Vóór Beke had de anonieme Rijnchronist van Holland, die in 1280-1282 schreef, uit de Egmondse bronnen iets heel anders begrepen: Willem was samen met hertog Frederik van Zwaben naar Akko getrokken, en na diens dood en de latere val van Akko huiswaarts gekeerd.¹⁴ Beke verving de roemruchte belegering van Akko door die van Damietta in Egypte. Overigens was hij blijkbaar niet geheel zeker van zijn informatie, waarom hij gewetensvol ‘zo zegt men’ invoegde.

Beke zal wel ergens hebben gelezen dat Willem bij Damietta had gestreden, en wist kennelijk alleen dat hij als jonker Willem de Derde kruistocht (1189-1192) had meegemaakt, niet dat hij later als graaf Willem I ook aan de Vijfde kruistocht (1217-1221) had deelgenomen.¹⁵ Over deze laatste tocht zwegen zowel de Egmondse bronnen als de Rijnchronist van Holland. Nu had Willem in 1218-1219 weliswaar bij Damietta gestreden maar zonder hierbij op de voorgrond te treden. Toen de stad eindelijk viel, vrijwel zonder bloedvergieten, was hij zelfs al vertrokken.¹⁶ In wat Beke schrijft is dus slechts juist dat Willem van Holland ooit als kruisvaarder bij Damietta heeft gevochten. Bekes lezers moesten uit zijn verhaal wel opmaken dat Willem in zijn jonge jaren bij Damietta had geschitterd.

Zijn Latijnse kroniek werd in 1393 door een anonymus, mogelijk een Utrechtse stadsklerk, in het Nederlands vertaald en uitgebreid. In zijn vertaling gaf hij Willems *industrie probitas* waardoor de christenen Damietta hadden verkregen (alle ‘Creten’ en alle ongelovige Agarenen in de stad werden doodgeslagen) met ‘behendicheit’ weer.¹⁷ Het accent werd hiermee verlegd van dappere ijver naar vernuft, met als connotatie slimheid of listig beraamd plan. Had Willem Damietta dan veroverd dankzij handigheid of listigheid? Achter dit bericht leek wel een onverteld mooi verhaal schuil te gaan.

13 *Accaron a Christianis recuperatur, caesis in ea multis millibus Turcorum*; Gumbert-Hepp, Gumbert en Burgers, *Annalen van Egmond*, 284 (=Gumbert-Hepp, *Willem Procurator, Kroniek*, 72). Akko werd op 12 juli 1191 na bijna twee jaar strijd via een verdrag herkregen.

14 Burgers, *Rijnkroniek van Holland*, 82-83, r. 2320-2358. Hertog Frederik, op 7 oktober 1190 bij Akko aanwezig, stierf daar op 20 januari 1191. Akko viel op 12 juli daarna.

15 Na de aansluitende ‘Loonse successieoorlog’ komt Beke nog enkele malen op Willem terug; Bruch, *Johannes de Beke, Chronographia*, 157 (na circa 1203 regeerde hij Holland in vrede en rust) en 163 (zijn tweede huwelijk, dood en begrafenis).

16 Hij vertrok op 15 september 1219, en de stad viel op 5 november. Vrijwel zonder bloedvergieten: vgl. Vincent van Beauvais, *Speculum historiale* (elders een van Bekes bronnen), Liber XXXI, cap. 88: *De captione Damiate absque sanguinis effusione*. Over Willem zie Janse, ‘Graaf Willem I van Holland’.

17 ‘vermids sijnre behendicheit’; Bruch, *Johannes de Beke, Croniken*, 88. Over de vertaling: Janse, ‘De Nederlandse Beke’. ‘Creten’: verlezing voor *Turcis*, aldus tekent editeur Bruch aan. Uit Bekes tekst begreep de vertaler dat Willem na Floris’ dood vijf jaar bij hertog Frederik bleef, ten onrechte: Frederik stierf een half jaar na Floris.

Het verhaal van de Clerc uten laghen Landen

Niet lang na de voltooiing van de Bekevertaling werd de Damietta-passage overgenomen, aangepast en uitgebreid door een anonymus die, eveneens in het Middelnederlands, een geschiedenis schreef van de graven van Holland. De auteur, die zich presenteert als een ‘onghenoemt Clerc, geboren uten laghen landen bi der zee’, schreef zijn werk voor de toenmalige graaf van Holland, Willem VI van Beieren, vermoedelijk niet lang voor diens dood in mei 1417. De auteur was blijkbaar werkzaam in de hofkanselarij, en betoont zich een vurig supporter van de Hollandse graven door de eeuwen heen.¹⁸

Toen hij met de Nederlandse Beke bij graaf Floris III was gekomen, noemde hij onder de velen die met keizer Frederik het kruis aannamen, nu ook Floris’ zoon ‘Joncher Willem’.¹⁹ Van ’s keizers kruistocht gaf hij een heel wat rooskleuriger beeld dan Beke: de keizer bereikte het Heilige Land, veroverde daar succesvol steden en burchten, en verdrong pas op zijn terugreis. Wat betreft Willem, hij had in de strijd tegen de heidenen grote roem verworven: Damietta, de hoofdstad van Egypte, werd veroverd ‘bi sinen rade ende mit behendichede sinre luden’, waarbij alle Turken en Agarenen werden doodgeslagen. Willem gaf hier dus alleen advies, de ‘behendicheit’ school nu bij zijn mannen.

Hoe Damietta werd veroverd, verheldert de auteur in een uitweiding. De rivier die door de stad stroomde, was aan beide uiteinden overdwars afgesloten met een grote mastboom. Na zijn vaders dood ging jonker Willem te rade bij zijn mannen uit Holland die verstand hadden van schepen en varen. Daarop bedachten de mannen van Haarlem het plan, dat ook werd uitgevoerd, om een schip uit te rusten met een stevige ijzeren zaag verticaal langs de voorsteven. Ze wachtten op een gunstige wind, en voeren toen met een schip vol gewapende mannen (ook jonker Willem was aan boord) met de zeer snelle stroom en harde wind stroomafwaarts, en kliefdem aldus met grote vaart de boom in tweeën zodat hij brak. Zo kwamen ze binnen met de schepen, die ze op de eerste de beste plaats aan land stuurden. Ze veroverden de poort, waarop ook de anderen binnenkwamen en de rijke stad innamen. Daar kregen de mannen van Haarlem hun wapen, dat tot dan toe uit vier sterren had bestaan. Vanwege hun mooie werk schonk de keizer hun het zwaard, en de patriarch van Constantinopel het kruis, besluit de Clerc deze excurs, waarna hij tot de Nederlandse Beke terugkeert.

Volgens deze verrassende excurs kon de Nijl worden afgesloten met een pijnboom, een methode die in de Lage Landen niet onbekend was maar voor de afgrendeling van een Nijlarm toch minder geschikt lijkt.²⁰ De vraag komt op waarom een met soldaten volgepakt en dus zwaar schip dat bij harde wind en snelle

18 De Geer van Jutphaas, *Kronijk van Holland*, 60-62. Over dit werk recentelijk Timpener, ‘Alsoe die historie seit’.

19 ‘Joncher’ (Latijn: *domicellus*): jong edelman, nog niet geridderd adellijk jonkman (hierna: jonker).

20 Zo sloot in ’s-Hertogenbosch een drijvende mastboom de ingang af van de waterpoort af, in een stadsrekening van 1399 ‘Die poerte aen den boem’ genoemd. Zie www.bossche-encyclopedie.nl, ‘Poort aan den Boom’ (geraadpleegd mei 2011).

stroom op een boomstam afkoerste, een zaag langs de voorsteven nodig had. Ook zonder zulk gekarteld ijzer kon het schip de boomstam wel doormidden breken, en veel effectieve zaagtijd was er niet, zou men denken. Een chronologische oneffenheid valt niet dadelijk op omdat de Clerc zijn graaf liever niet met jaartallen lastigviel.²¹ In de hoofdtekst stond, terecht, dat de keizer stierf vóór graaf Floris. Maar volgens de excurs werd Damietta veroverd na Floris' dood, terwijl de keizer de Haarlemmers daarvoor beloonde. Dat gaat niet goed samen. Naast de keizer figureert hier de patriarch van Constantinopel. In het Heilige Land, waartoe de Clerc Damietta rekende, zou men eerder de patriarch van Jeruzalem verwachten. Tevoren had de auteur Constantinopel genoemd bij het oversteken van de Bosporus door het keizerlijk leger. Was hij in de war geraakt, repte zijn bron hier misschien onbepaald van 'die keyser' en 'die patriarch'?

Kennelijk vlocht de Clerc een hem ter kennis gekomen verhaal in de Nederlandse Beke-tekst in, waarbij oneffenheden niet geheel werden vermeden. Uiteraard kwam dit verhaal uit Haarlem. De Haarlemmers spelen de heldenrol (Willem nam nu slechts het initiatief, en mocht ook nog meevaren op het zaagschip), met als apotheose de verlening van hun stadswapen. Dit laatste motief zal de Clerc bijzonder hebben aangesproken: hij toont zich uitermate geïnteresseerd in wapenschilden.²²

Elders ontleende hij heel wat informatie aan de Hollandse kroniek van heraut Beyeren (Claes Heynenzoon), eveneens werkzaam aan het hof van graaf Willem VI.²³ Ook de heraut volgde in zijn kroniek wat betreft Damietta Beke, overigens met een aanvulling uit de bronnen van de Vijfde kruistocht.²⁴ Maar in eerdere geschriften had deze zelfde auteur bericht dat Willem tweemaal op kruistocht was geweest: op de eerste vergezeldde hij zijn vader, op de tweede 'veroverde' hij Damietta, dus in 1219.²⁵ Indien ook de Clerc van Willems tweede kruistocht afwist, heeft hij toch de voorkeur gegeven aan de voorstelling dat Damietta rond 1188-1190 werd veroverd. Twintig jaar later was daar geen keizer beschikbaar om de Haarlemmers te belonen, en de Clerc zal het wapenverhaal niet hebben willen missen. Als hij geïdentificeerd mag worden met de grafelijke ambtenaar Dirc Potter (circa 1370-1428), kan hij dit kruistochtverhaal hebben leren kennen tijdens een dienstreis naar Haarlem in 1408.²⁶

21 Timpener, 'Alsoe die historie seit', 172.

22 In het bewaarde luxe-handschrift van de kroniek, misschien de autograaf, is overal ruimte opengelaten voor initialen en wapenschilden. Zie Timpener, 'Alsoe die historie seit', 170.

23 Verbij-Schillings, 'Heraut Beyeren en de Clerc uten Laghen Landen'. Damietta komt hierin niet ter sprake.

24 'Ende overmits deez Willams van Hollant sijnre cloecheit, zo zeitmen dat die cersten wonnen Damiaten, dattie slotel was ende dat vaste vanden kuenincrike van Egipten. Ende sloghent al doot'; tweede redactie [1409], Brussel, Koninklijke Bibliotheek, ms. 17914, f. 51v (vriendelijke informatie van Antheun Janse). In de bronnen over de vijfde kruistocht heet Damietta steeds *clavis Egypti*, soms speciaal de toren in de Nijl daar; zie noot 62.

25 'Hi hadde gheweest ouer ze / Mitten vader dair hi starf / Ende dair na voir hi ander warf / Ende wan damyaten aen die vaert'; Verbij-Schillings, *Het Haagse handschrift*, 131, r. 296-299 [1405-1409]. Als heraut Gelre repte hij al van twee tochten in de *Korte kroniek van Holland* [1395]; Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen', 13 noot 9.

26 Zie Corbellini, *Italiaanse deugden en ondeugden*, 201 ('Itinerarium van Dirc Potter'). Over

Het lofdicht op Haarlem van Diric Matthijszen

Een poëtische versie van de legende geeft een Middelnederlands gedicht van 152 regels waarin de lof van Haarlem wordt gezongen; bijna de helft ervan is aan de Damietta-episode gewijd. In het enige handschrift, uit 1483, eindigt deze tekst met de woorden 'Diric Mathijszen dichte dit'.²⁷ Die naam werd aangetroffen voor een sprookspreker die in 1400 voor de graaf optrad.²⁸ Dat betekent nog niet dat het lofdicht op zijn naam uit diezelfde tijd stamt; over de datering later. De dichter, die gloedvol betoogt dat Haarlem alles heeft wat een goede stad moet hebben, laat op zijn lof van de Haarlemse 'ridderen ende knapen' een excurs volgen waarin hij wil verhalen 'Of hoe si [de Haarlemmers] hoer wapen hebben ghecregen'. De verklaring van het stadswapen, dat in ons handschrift boven de tekst is afgebeeld, is dus de zin van het gehele verhaal, dat hier als volgt verloopt.

In het heidense Damietta zaten burgers van Haarlem gevangen, die daar waren beland 'mitten jonghen Heer van Hollant' toen de keizer de stad belegerde. Zodra de Haarlemmers dit nieuws vernamen, rustten ze in allerijl een hulpvloot uit waarmee ze van Zandvoort naar Damietta voeren. De haven daar was afgesloten met een zware ijzeren ketting. De Haarlemmers gingen meteen te rade met hun opperadmiraal, en bevestigden een hardmetalen zaag aan de scheepsbodem. Ze wachtten op een gunstige wind, zeilden in de nacht de ketting stuk, vielen de muren binnen en veroverden de stad, sloegen de heidenen dood en verjoegen hen uit het land, bevrijdden hun 'vrienden' en dankten God.

De mare van het succes van de Haarlemmers bereikte de keizer in Frankrijk, die met zijn wijzen overlegde hoe hij hen op de meest blijvende manier kon belonen. Dus schonk hij hun een nieuw wapen: een rode banier met daarin een blank zwaard, de punt hemelwaarts. De paus schonk het heilige kruis, en de patriarchen gaven vier sterren, twee boven en twee onder. Dit prachtige wapen kon door de Haarlemmers verworven worden dankzij hun eendracht, besluit de dichter deze excurs.

Bij vergelijking met het verhaal van de Clerc springen flinke verschillen in het oog. Nog meer staan de Haarlemmers centraal: gevangen Haarlemmers werden bevrijd door een Haarlemse vloot. Wel blijft Willem in het verhaal aanwezig: hij moet de in het begin gemoemde 'jonghe Heer' of 'jong-here', dus jonker, van Holland zijn, en tevens de 'overste ammerael' met wie de Haarlemmers in raad gingen. Damietta heeft nu een haven die was afgesloten met een ketting, niet met een mastboom. En de Haarlemmers veroveren, in de nacht, niet alleen de poorten maar ook de stad zelf. In het wapenverhaal, ruim eenderde van de tekst, schenkt de keizer nu een zilveren zwaard op een rode banier. Volgens het enige handschrift was hij trouwens niet bij Damietta maar in 'Vrancrike', een dusdanige

de Clerc en Potter: Timpener, 'Alsoe die historie seit', 184-187.

²⁷ Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms. 1180, fol. 91a-93b (uit 1483). Editie Rutgers van der Loeff, *Drie lofdichten op Haarlem*, 13-17, aldaar r. 71-142.

²⁸ In de rekeningen van de graven van Holland, geciteerd door Van Anrooij, 'Middelieuwse sporen', 16.

ongerijmdheid dat aan tekstcorruptie mag worden gedacht.²⁹ Niet de patriarch maar de paus schenkt hier het kruis, terwijl de vier sterren, volgens de Clerc het vorige wapen van Haarlem, nu door vier patriarchen worden verleend. In deze versie gaat het dus niet meer om een wapenvermeerdering zoals bij de Clerc, maar om de schenking van een compleet nieuw wapen op een rode banier.

Interessant zijn de bronvermeldingen die Diric geeft. Driemaal verwijst hij naar wat hem werd verteld, eenmaal naar kronieken. In de eerste drie gevallen wijkt hij af van het verhaal van de Clerc, in het vierde stemt hij hiermee juist overeen.³⁰ Het ziet er dus naar uit dat de dichter op mondelinge informatie steunde maar tevens de tekst van de Clerc gebruikte. Als dat juist is, schreef hij zijn gedicht tussen voorjaar 1417, de vermoedelijke ontstaanstijd van de Clercs kroniek, en 1426, toen de elders in Dirics gedicht enthousiast bezongen Haarlemmerhout om militaire reden werd geroid.³¹

Een Haarlemse interpolatie in het Goudse kroniekje

De meest kleurrijke versie, eveneens in het Middelnederlands maar nu weer in proza, vindt men in een van de handschriften van het zogenaamde Goudse kroniekje. Dit geschrift is een bewerking van een omstreeks 1440 door een onbekende, mogelijk Delftse auteur geschreven *Historie van Hollant*. In de bewerkte en aangevulde vorm werd het kroniekje in 1478 gedrukt te Gouda, waaraan het zijn naam dankt. Een handschrift uit het jaar 1463 dat geschreven werd in Haarlem door Steffen Henricksz., een latere burgemeester, bevat een kloeke excurs over de Haarlemse heldendaden en wapenschenking.³²

In de hoofdtekst van het kroniekje wordt onder het jaar 1098 (lees 1188) melding gemaakt van de kruistocht van keizer Frederik I, waaraan ook graaf Floris en jonker Willem van Holland deelnamen. Anders dan bij Beke en de Clerc volgen hier op de vermelding van de begrafenis van keizer en graaf te Antiochië echter geen gegevens over *jonker* Willems daden in het Heilige Land. Deze informatie bracht de auteur namelijk onder in zijn relaas over *graaf* Willem van Holland. De graaf verbleef wel zeven jaar lang (bij Beke en de Clerc was dat nog vijf) in het Heilige Land, 'ende had veel striden tegen de heiden', dit laatste naar de Nederlandse Beke. En het was 'by synen rade' dat Damietta werd veroverd, aldus

29 De hierna te bespreken tekst die op die van Diric Mathijszen teruggaat, rept in dit verband tweemaal van 'verbliden'. Misschien is in plaats van 'Vranckrike' hier 'blidelike' bedoeld, rijmend op 'gheliken'.

30 'mi segghen': r. 76 (gevangen Haarlemmers), 88 (Zandvoort), 94 (ketting). 'corniken': r. 106; vergelijk 'Ende verbeiden een sterke voerstaende wint' (r. 105) met de Clerc: 'ende wachten enen voirspoedigen wint'.

31 In 1429 begon de herbebossing: Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen', 16.

32 Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL, hs. 136d. Zie Janse, 'De gelaagdheid', en idem, 'De *Historie van Hollant*'. De uitweiding (in cap. 37) is nog niet gedrukt. Ik dank Antheun Janse, die een nieuwe editie van het kroniekje voorbereidt, voor de mij vriendelijk ter beschikking gestelde transcriptie van het handschrift.

de auteur, nu naar de Clerc maar zonder de rol van de Haarlemmers te vermelden.³³ Deze omissie kon de Haarlemse kopiist van het kroniekje onmogelijk laten passeren. Hij voegde hier een Damietta-episode in vrij naar het lofdicht op Haarlem van Diric Mathijszen, waaruit zelfs enkele verzen worden geciteerd. Mogelijk was Steffen Henricksz. zelf de auteur.

‘In desen tiden’, zo begint deze tekst onbestemd, belegerde graaf Willem van Holland met de keizer en vele andere grote heren de stad Damietta in heidenland. Dan neemt zijn verhaal een andere wending dan bij Diric. Zaten volgens diens gedicht in Damietta Haarlemse burgers gevangen die daar met de jonker van Holland waren gekomen, volgens deze auteur zat graaf Willem zelf met vele goede mannen in Damietta gevangen.³⁴ De mare van de gevangenschap van graaf Willem bereikte Holland, samen met het bericht dat er bij Damietta een ketting onder water was gespannen die het binnenvaren belette. Ijlings bouwden de Haarlemmers een groot schip met een scherpe ijzeren zaag. Met een hele vloot gingen ze scheep te Zandvoort, dat alles in grote haast om hun gevangenen te bevrijden, ‘met den zoene van Hollant met veel volcx’, wat niet bij Diric stond. Het moet hier wel gaan om een ‘prins’ van Holland – een zoon van de gevangen graaf, dus toch nog een jonker?³⁵

Toen deze Hollandse vloot in de nacht bij Damietta aankwam, woei daar kennelijk al een gunstige wind, want er behoefde niet te worden gewacht. De opvarenden van het zaagschip renden eerst allemaal naar het achterschip en zeilden met de hele vloot voor de wind op de ketting af, stormden toen allemaal naar het voorschip, en zaagden zo de ketting in twee stukken, aldus de verteller, die meer en meer op dreef raakt. De schepelingen gingen in de nacht aan land, veroverden een sterke toren vooraan de vesting, en staken hun banieren uit. Ze trokken de stad in, bliezen op hun trompetten, maakten een enorm lawaai en sloegen de bewoners naar believen dood. Tevens stuurden ze boden naar de keizer met het verzoek haastig met zijn leger naar de stad te komen, ‘want die van Haerlem, kersten uut Hollant, daerin waren!’ Verheugd kwamen de keizer en de zijnen over water en over land naar de stad, en sloegen daar alle heidense Turken dood of namen hen gevangen, veroverden de stad en bevrijdden de gevangenen. De vreugde was mede zo groot omdat de keizer de stad allang belegerde, grote verliezen had geleden, en al van plan was weg te trekken.³⁶ De Haarlemmers kwamen dus zeer gelegen, en verheugd dankten en loofden ze God voor de genade die hun te beurt was gevallen.

³³ De Clerc schreef: ‘by sinen rade ende mit behendichede siinre luden’, nl. ‘die van Haerlem’. ‘Damyaten’: aldus het Leidse handschrift; ‘Damaes’ (= Damascus) in de editie van het kroniekje door Scriverius, *Het oude Gontsche chronijcxken*, 58.

³⁴ Diric schreef: ‘Daer waren burghers van Haerlem ghevaen’ en ‘Si quamen daer mitten jonghen Heer van Hollant’ (r. 77 en 80). Wellicht begreep de auteur hieruit dat met burgers ook de graaf gevangen was genomen.

³⁵ Vgl. Verdam en Verwijs, *Middelnederlandsch Woordenboek*, VII, s.v. ‘sone’. Zie ook *Wilbelmi filii Hollandie* in noot 53.

³⁶ Mogelijk naar Dirics woorden dat de Haarlemmers te hulp kwamen ‘In deser vernoij [tegenspoed]’ (r. 121).

Maar het gaat ook deze auteur uiteindelijk om het wapen. De keizer liet vragen naar de edele heren die hem de grote overwinning hadden bezorgd en dankte hen plechtig, aldus de auteur, waarna hij verder Dirics gedicht volgt, rijmwoorden en hele versregels inbegrepen.³⁷ Hij voegt eraan toe dat de Haarlemmers voordien een weinig bijzonder wapen voerden, een zwart veld met daarin een witte dorre boom (een unieke mededeling in de bronnen), en dat de door de vier patriarchen geschonken vier sterren in het (voortaan rode) vierkant van hun banier werden geplaatst. Dit geheel nieuwe wapen werd geschonken door ‘die aldermeeste heren toe die kerstenheit’ (keizer, paus, patriarchen), aldus de trotse auteur, die zijn verhaal besluit met de glorieuze terugkeer naar huis van graaf Willem van Holland met zijn mannen uit Haarlem, de laatsten met hun nieuwe banier.

In deze nieuwe versie uit de jaren 1440-1463, mogelijk uit 1463 zelf, heeft het Haarlemse patriottisme nog weer meer ruimte gekregen dan in de vorige teksten. De gevangen Willem speelt hier geen enkele rol meer, evenmin trouwens de zo curieus ingeschoven anonieme ‘zoene van Hollant’. Het gaat nu helemaal om de Haarlemmers, in het bijzonder ‘die edel heren’, die met hun snelle en dynamische actie de rode banier met de mooie ertekenen van de hoogste ambtsdragers van de christenheid voor hun stad wisten te verdienen. In het handschrift van 1463 volgt op dit verhaal van even vrome als dappere Haarlemse kruisvaarders de afbeelding van het stadswapen in kleur.

Haarlemse helden volgens de Gorkumse kanunnik Dirk Frankenzoon Pauw

Niet lang na 1463 schreven twee auteurs vrijwel tegelijkertijd een kroniek waarin het stramien van de inmiddels meer dan een eeuw oude Latijnse Beke werd gevolgd. Anders dan in het Goudse kroniekje wordt de Damietta-episode door deze auteurs (over Jan van Leiden hierna) dus opnieuw in relatie met de kruistocht van keizer Frederik I in 1188-1190 verhaald.

Omstreeks 1470 vervaardigde de Gorkumse kanunnik Dirk Frankenzoon Pauw, alias Theodericus Pauli († ca. 1493), zijn eerste kroniek van Holland (er zou nog een tweede volgen). In dit werk, alleen overgeleverd in een achttiende-eeuws afschrift vol leesfouten, vinden we eerst weer het verhaal van de kruistocht van Frederik I en Floris III en van het nu weer vijfjarige verblijf van Willem van Holland in het Heilige Land.³⁸ Dankzij Willems ijver en dapperheid veroverden de christenen, ‘in het bijzonder de Haarlemmers’, het volstrekt onneembare Damietta, vervolgt Pauw.³⁹ De zin als zodanig ontleende hij aan de Latijnse Beke,

37 ‘schencken’-‘ghedencken’, naar r. 125-126. ‘een velt roet gheliken den bluede, want sijt verdient hadden met stouten muede, daerin een blanck ghetoghen swaert, den oert ghekeert ten hemelvaert’, naar r. 129-132.

38 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, ms. 1650, p. 203-204. Zie Van der Werff, ‘Twee Egmondse abtenlijsten’, 147 [circa 1469-1475].

39 *Post [lees per] cuius industriam et probitatem Christianam [lees Christiani], precipue Haerlemenses, optinuerunt Damiatam urbem egipti prorsus inexpugabilem [lees inexpugnabilem], cesis in ea cunctis turcis cum ceteris infidelibus agarenis.* De eerste woorden luiden bij Beke: *per*

maar met weglating van diens ‘naar men zegt’, en met invoeging van de Haarlemmers, kennelijk als opmaat tot de Damietta-excurs die hij laat volgen.

Die begint met een origineel vertelelement: de muren van Damietta waren onverwoestbaar omdat ze op de manier van de Ouden uit goed gepolijste natuursteen bestonden, met zeer sterke poorten. Het overige is ons inmiddels vertrouwd, met een variant in de wapenschenking: het is hier niet, zoals bij Diric Matthijszen en de interpolator, de paus die het kruis schenkt maar de pauselijke legaat.

Hoe Pauw aan zijn kennis van het Haarlemse verhaal kwam, blijkt niet. Zijn verhaal toont nog geen enkele bekendheid met dat van Jan van Leiden, hoewel dat vermoedelijk iets eerder is geschreven, en gaat ook niet zonder meer terug op een van de hierboven besproken teksten.⁴⁰ Deze passage maakt vooral duidelijk dat het Damietta-verhaal tegen 1470 ook in Gorkum, niet direct in de buurt van Haarlem, bekend was en als geëigende stof voor een nieuwe kroniek van Holland werd beschouwd.

Orde op zaken: Jan Gerbrandszoon van Leiden

De meest invloedrijke versie van de legende werd weer in Haarlem zelf geschreven, en wel door de geleerde karmeliet Jan Gerbrandszoon van Leiden († 1504) in zijn kroniek van Holland, waarvan de eerste redactie in 1467-1469 werd afgesloten en de tweede mogelijk pas minstens twintig jaar later. In de tweede redactie is het relaas over de kruistocht van keizer Frederik I sterk uitgebreid, maar werd de Damietta-episode vrijwel ongemoeid gelaten.⁴¹

Onder het jaar 1188 horen we eerst weer over de tocht van Frederik I en Floris III naar het Heilige Land. Daar veroverde de keizer met de vorsten vele steden en vestingen ‘tot de woestijn Sur toe’, aldus de auteur (die Beke hier verkeerd begreep),⁴² en behaalde hij tal van overwinningen op de ongelovige heidenen. Daarop sloeg de keizer het beleg voor Damietta in Egypte. Tal van kunstige belegeringswerktuigen liet hij aanrukken, echter zonder succes: de stad was voor menselijke krachten praktisch onneembaar, en van alle kanten onbenaderbaar behalve via de zeehaven, die echter goed beveiligd was. Aan beide zijden verzezen hoge fortificaties die allen die per schip naderden de toegang ontzegden; de tegenover elkaar aan de havenmonding staande torens waren met koperen bouten (*vectes*) en ijzeren kettingen onder de waterspiegel verbonden.⁴³ De burgers konden zich veilig wanen.

Ondertussen, vervolgt de auteur, verbond Willem van Holland, de jongere zoon van graaf Floris, zich met de Haarlemmers, al in Holland. Hij rustte een

cuius industrie probitatem.

40 Bij Pauw geen Haarlemmers die sloop gingen te Zandvoort, geen al in Holland gebouwd zaagschip, geen Haarlemmers die de gehele stad veroverden of bij de strijd om de stad de overige christenen te hulp riepen.

41 Zie de bijlage. Voor de dateringen zie Ebels-Hoving, ‘Johannes a Leydis’, 32-35.

42 Beke bedoelde de havenstad Tyrus. Voor de woestijn Sur zie Exodus 15, 22.

43 *Vectes*: vgl. noot 48.

nieuwe vloot uit en volgde met een keur van gewapenden zijn vader naar het Heilige Land. Toen Willem de ligging en de situatie van Damietta doorzag, maakte hij met schrandere creativiteit een ijzeren rug aan zijn schip bij wijze van zaag, en wachtte een gunstige wind af. Toen die eindelijk woei, maakte Willem het schip gereed, hees de zeilen, en voer naar de haven. En ziedaar, door de massa van het op de wind zeilende schip en de scherpte van de inkervende zaag knapten de metalen bouten en braken de ijzeren kettingen. Zo lag de toegang tot de stad open en kon de christelijke zeemacht binnendringen, waarbij de heidense Turken en Agarenen en alle overige heidense naties werden doodgeslagen.

Ook hier loopt het verhaal natuurlijk uit op de beloning van de helden, ditmaal de Hollandse edelen voorop. Toen keizer Frederik zag wat voor uitnemende stad met onschatbare rijkdommen hij dankzij de inspanning van Willem van Holland in handen had gekregen, vergunde hij de groten van Holland onder het keizerlijke vaandel te strijden, en sloeg hij Willem tot ridder. Aan de Haarlemmers, die tevoren vier sterren op hun rode vaandel droegen, kende hij een zilverkleurig zwaard toe. De patriarch van Jeruzalem schonk hun het triomfteken van het heilige kruis, omdat zij zoveel achting hadden verworven in het Land van Belofte. Pas hierna lezen we, onder het jaar 1190, over de dood van keizer Frederik en graaf Floris en hun beider begrafenis te Antiochië, naar Beke, gevolgd door diens informatie over Willems dappere daden vijf jaar lang in het Heilige Land.

Naar blijkt heeft Jan van Leiden orde op zaken gesteld in de nogal warrige vertelstof die hem bereikte. Hij haalde de verovering van Damietta in zijn verhaal naar voren en plaatste die voor de dood van Frederik I op 10 juni 1190, zodat de keizer inderdaad de dapperen bij Damietta kon belonen; pas daarna vocht Willem nog vijf jaar lang in het Heilige Land. Eveneens creatief verwerkte de auteur Bekes bericht dat *Wilhelmus de Hollandia miles* in 1195 van de kruistocht in Holland terugkeerde: de gewezen jonker was in zijn voorstelling door de keizer zelf tot ridder geslagen.

Zijn relaas van de verovering van Damietta en het wapen van Haarlem is een vlechtwerk van vele bekende en enkele nieuwe motieven. Gedecideerd keerde Jan van Leiden terug naar Bekes bericht dat het onneembaar geachte Damietta veroverd werd dankzij Willem van Holland. Werd deze door de Clerc nog als actief participant voorgesteld, door volgende auteurs was hij vrijwel genegeerd. Met impliciete kritiek op deze traditie stelde Jan van Leiden opnieuw Willems rol centraal: het was Willem die een vloot uitrustte, het zaagschip bedacht, de kettingen stuk voer, kortom de stad voor de keizer veroverde. De Haarlemmers verwees hij naar het tweede plan. Wilde de karmeliet zijn stadgenoten enige nederigheid bijbrengen tegenover hun steeds toenemende zelfverheffing?

Dat hij een eigen keuze maakte uit het bonte aanbod van vertellingen, blijkt ook anderszins. Volgens de Clerc was jonker Willem samen met zijn vader op kruistocht gegaan, en had hij zich met de Haarlemmers verstaan bij Damietta. Maar volgens de Haarlemse traditie (Diric Mathijszen, interpolator Steffen Henricksz.) voeren later ook Haarlemmers uit Zandvoort naar Damietta, in de versie van de laatste samen met de 'prins' van Holland. Op dit punt nam Jan de Haarlemse traditie over, echter zonder Zandvoort te noemen, en met voorbijgaan aan het

krachtige motief van de Haarlemmers om in actie te komen, namelijk om medeburgers, ja hun graaf te bevrijden.

Een eigen keuze maakte hij ten slotte ook in de passage over het Haarlemse wapen, die geen wapenschenking behelst zoals bij Diric en de interpolator, maar een wapenvermeerdering zoals bij de Clerc. Ook in zijn versie werden de vier sterren reeds tevoren in de Haarlemse banier gevoerd, en dus niet bij deze gelegenheid door patriarchen geschonken. En het kruis, volgens Diric en de interpolator een gift van de paus, wordt hier zoals bij de Clerc weer geschonken door een patriarch, hoewel nu niet die van Constantinopel maar, beter op zijn plaats, die van Jeruzalem. Opnieuw blijkt hier de kritische zin van Jan van Leiden, die hierom toch niet algemeen bekend staat. Op zijn manier maakte hij het beste van zijn bronnen, ook al was het resultaat volstrekte geschiedfantasie.

Nog meer Jan van Leiden: verzen, een vertaling, transcripties

Mogelijk heeft Jan van Leiden zich ook buiten zijn Hollandse kroniek uitgelaaten over de verovering van Damietta, hoewel kort. Voor zijn Haarlemse klooster werd in de jaren 1486-1491 een imposante reeks portretten van Hollandse graven vervaardigd, die van kloelke onderschriften in de volkstaal werden voorzien. Voor het samenstellen van deze teksten zal men een beroep hebben gedaan op Jan van Leiden als auteur of leverancier van de stof.⁴⁴ Op een der panelen is Willem I, naast zijn zoon Floris IV, afgebeeld met in zijn rechterhand een zwaard en in zijn linker het wapenschild van Haarlem met zwaard, kruis en sterren, terwijl vier van de twaalf regels van het onderschrift aan Damietta en het wapen zijn gewijd. Ook hier worden de verovering van Damietta met hulp van de Haarlemmers en Willems volgende gevechten in heidenland in zijn jonge jaren geplaatst.⁴⁵

Een vertaling van Jan van Leidens tekst geeft een anoniem werkje getiteld *Historialike materie ende gescrifte in corten woirden coronikelic bescreven van den gesten ende daden der inwonachtiger burgers vander stede van Haerlem*, overgeleverd in een Haarlems handschrift, en gezien die vertaling geschreven na 1470.⁴⁶ Met zijn korte kroniekje wilde de auteur, aldus de proloog, de burgers van Haarlem bekend maken met de eeuwige glorie die hun voorvaderen in de loop der tijd veelvuldig hadden verdiend. In dit stedelijk lofschrift, dat in de vijftiende-eeuwse

44 Aldus veronderstelt Van Anrooij, *De Haarlemse gravenportretten*, 18. Zie verder aldaar, 42 en 138 (afbeeldingen van het paneel met Willem I en Floris IV) en 139 (editie van de bijbehorende tekst).

45 'Mits hulpe der luijden van Haerlem in sijn jonghe tijt / Wan hij Damijaten, die onwinlijcke stede; / Daer kregghen die van Haerlem met wijser sede / Haer wapen. Hij vocht veel strijden in heijdenesse' (r. 210-213).

46 Haarlem, Noord-Hollands Archief (hierna: NHA), archief stadsbestuur van Haarlem, registers met afschriften van keuren en privileges, inv. nr. 928, f. 33v-35r. De daar gegeven datering 'kort na 1446' kan niet juist zijn. De Damietta-passage werd al vrijwel volledig afgedrukt door Van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem*, I, 42.

Hollandse historiografie uniek schijnt te zijn, was het Damietta-verhaal het hoogtepunt.⁴⁷ De auteur gaf Jan van Leidens Latijnse idioom waar hij kon tweevoudig weer, met merkwaardig slepend effect.⁴⁸ En vertrok Willem van Holland volgens Jan met een nieuwe vloot uit Holland, volgens deze tekst deed hij dat ‘mit eenen nuwe scep’. Het meest opmerkelijk is dat deze tekst eindigt met de beloning door de keizer van ‘den princen van Holland’; dus ontbreekt het Haarlemse wapenverhaal. In het handschrift werd echter ruimte voor aanvulling opengelaten. In de marge werd in een zeventiende-eeuwse hand genoteerd dat hier in een ander handschrift informatie over de wapenschenking volgde.⁴⁹ Naar de reden van deze omissie moet men gissen. Mogelijk kende de auteur, die Jan van Leiden volgde, een versie waarin het wapenverhaal wat betreft de vier sterren en het kruis wat anders verliep, en liet hij de afloop dus nog maar open, waarna op de bijna halve pagina wit ook nog wel het wapen kon worden afgebeeld.

Dat niet iedereen volkomen vrede had met Jan van Leidens versie, blijkt uit aanpassingen in een anoniem laatvijftiende-eeuws Latijns werkje dat bekend is onder de naam *Chronicon Hollandiae*.⁵⁰ Het oudste handschrift waarin het voorkomt, van omstreeks 1500-1515, zal gezien de herkomst en samenstelling uit Noord-Holland afkomstig zijn, mogelijk Egmond of Haarlem.⁵¹

Ook hier begint het verhaal in 1188, waarna echter snel wordt overgesprongen naar de belegering van Damietta. Het voorbeeld werd getrouw gevolgd, op enkele punten na. De rol van de Haarlemmers, door Jan van Leiden gereduceerd ten faveure van jonker Willem, wordt opnieuw nadrukkelijk beklemtoond. Willem ging in Holland sloop met een keur van bovenal Haarlemse ridders, hij liet de zaag aan zijn schip op raad van de Haarlemmers aanbrengen, en Damietta werd overmeesterd door de ijver van Willem met hulp van de Haarlemmers. Deze auteur achtte hun rol door Jan van Leiden onderbelicht. En de vier sterren, die de Haarlemmers volgens Jan van Leiden reeds tevoren in hun banier voerden, worden hier verleend door vier kardinalen, nog weer een noviteit in de literatuur.

Omstreeks 1514 werd de legende opgetekend in een Latijns handschrift dat vrij-

47 Uniek: vgl. Burgers, ‘Geschiedschrijving in Holland’. Het geschriftje verdient in dit kader nadere studie.

48 Een voorbeeld: als Jan van Leiden schrijft over de twee haventorens verbonden *cum vectibus eneis et cathenis ferreis subter aquam latentibus*, wordt dat in deze vertaling: ‘mit metalen draibomen ende grendelen ende yseren ketenen ende veteren onderwater heymelyc leggende ende sculende’.

49 *hic sequitur in M.S. alio. de adjecta cruce, gladio et 4 stellibus a patriarcha et imperatore*. Ander handschrift: kennelijk van de *Historialike materie*, niet van Jan van Leidens algemeen bekende en in 1620 gedrukte kroniek.

50 Obreen, ‘Chronicon Hollandiae’, 16-18. Zie Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 179 (met te vroege datering).

51 Hierin ook Jan van Leidens kroniek van de heren van Brederode (ibidem, nr. 304) en een kroniekje van de heren van Egmond (ibidem, 165). In een vroeg zestiende-eeuwse hand op f. 2: *Partinet [sic] Nicolao Heycop de Hairlem canonico Egmon(densi)* (kanunnik van het Egmondse kapittel); Obreen, ‘Chronicon Hollandiae’, 2-3.

wel zeker in de abdij Egmond werd geschreven. Dit bevat een voornamelijk Hollandse kroniek gebaseerd op die van Jan van Leiden, overigens sterk bekort, gevolgd door circa veertig teksten van allerlei herkomst. In de kroniek wordt kort melding gemaakt van een kruistocht in 1188 die onsuccesvol was; toch veroverde toen Willem van Holland met de Haarlemmers Damietta, en verwierven deze laatsten hun wapen, aldus deze notitie, die werd uitgewerkt in een van de aansluitende teksten.⁵² Het eerste gedeelte hiervan geeft een geschiedenis van de Derde kruistocht die samengesteld is uit diverse bronnen. Maar toen de auteur aankwam bij de belegering van Damietta door keizer Frederik, schreef hij eenvoudig het verhaal van Jan van Leiden over, tot en met de wapenverlening van de Haarlemmers. Deze anonieme auteur wist heel wat meer over deze kruistocht dan Jan van Leiden, maar volgde voor de Damietta-episode diens kroniek letterlijk en kritiekloos.

Tot Cornelis Aurelius en Reinier Snoy

Vanaf de zestiende eeuw ging de Haarlemse legende tot de geestelijke bagage van vaderlandse historieminnaars behoren, mede omdat de Goudse kanunnik Cornelis Aurelius († 1531) haar opnam in *Die cronymycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant*, beter bekend als Divisiechroniek. Dit lijvige werk, onderverdeeld in 33 divisies of boeken, dat in 1517 voor het eerst in druk verscheen, werd zeer populair en invloedrijk, in de oorspronkelijke vorm en in tal van bewerkingen, ook voor scholen.⁵³

In de dertiende divisie, kapittel twaalf, hernam Aurelius de tekst van Jan van Leiden vanaf de kruisgeloften in 1188 te Mainz, naar de tweede redactie, overigens bekort en minder woordenrijk. Hij liet weg, de meest ingrijpende tekstwijziging, dat Willem en de Haarlemmers zich reeds in Holland met elkaar verbonden en vandaar met een nieuwe vloot naar het Heilige Land voeren. Ook ontbreekt het doodslaan van de moslims na de inname van de stad. Onveranderd is de beloning van Willem (hij ontving de ridderslag), van 'de princen ende graven van Hollant', en van 'den vromen kempvechters ende poorters van Haerlem'. In kapittel dertien verhaalt Aurelius, eveneens in het voetspoor van Jan van Leiden, de dood van de keizer en graaf Floris in 1190 en Willems daarop volgende roemrijke verblijf in het Heilige Land. Willems tweede kruistocht, nu als graaf, blijft ook in dit werk onvermeld.

Vrijwel tegelijkertijd met zijn vriend Aurelius werkte de Goudse medicus en literator Reinier Snoy († 1537) aan een Hollandse geschiedenis, die rond 1520

⁵² Alkmaar, Regionaal Archief, collectie aanwinsten, inv. nr. 1, f. 276r (nieuwe nummering f. 256r; de kroniek) en 19v-21r (nieuwe nummering f. 343v-345r; tekst 19): *Quod crux fuit predicata contra Turcos et de victorijs Wilhelmi filii Hollandie et Harlemensium*. Zie Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 203, sub 19. Vgl. Tilmans, 'De Hollandse kroniek van Willem Hermans', 169-191.

⁵³ Cornelis Aurelius, *Die cronymycke*, f. 147v. Zie Tilmans, *Aurelius en de Divisiechroniek*; over de receptie: aldaar, 167-186.

gereed was maar pas een eeuw later in druk verscheen onder de titel *De rebus Batavicus libri XIII*.⁵⁴ Ook Snoy behandelde de Damietta-episode, met een eigen inbreng waarmee dit tekstenonderzoek passend kan worden afgesloten.

Over de Derde kruistocht was Snoy veel beter geïnformeerd dan Jan van Leiden en Aurelius. Volgens zijn verhaal verdrook keizer Frederik I in Klein-Azië, en bereikte hij dus geenszins 'Sur' (Tyrus dan wel woestijn). Snoy vermeldt eindelijk het beleg van Akko, verdonkeremaand door Beke ten gunste van Damietta, en bovendien de tocht naar Akko van een vloot van onder meer Friese schepen. Pas daarna schrijft hij in de Beke-traditie over Willem, die vijf jaar roemrijk streed in *Asia* (Snoy spreekt niet van het Heilige Land). Weliswaar liep ook hij warm voor de heldendaden van de jonge Willem als aanvoerder van Haarlemmers én Friezen, terwijl de Turken, Agarenen én Arabieren ook bij hem als vanouds worden doodgeslagen, maar Snoy nam ook enige afstand van de traditie. Dat op deze kruistocht Damietta werd veroverd, leek hem chronologisch niet in de haak. Eerder betrof het een andere aan zee gelegen stad in Egypte, die men algemeen voor Damietta houdt, aldus Snoy. En bij de wapenschenking blijft degene die 'de graven van Holland' vergunde onder het keizerlijk vaandel te strijden en de Haarlemmers het zwaard op hun vaandel te voeren, ongespecificeerd; keizer Frederik was immers al in Klein-Azië verdrinken. Bij Willems terugkeer in Holland rept Snoy van de door hem verworven roem, te Damietta 'zoals sommigen willen'.

Snoy, die zijn bedenkingen niet uitlegt, was ongetwijfeld bij zijn studies het jaar 1219 voor het beleg van Damietta tegengekomen; overigens noemt ook hij Willems tweede kruistocht niet. Bij hem vinden we dus een aanzet tot historische kritiek, die een eeuw later werd opgenomen en uitgebreid door de humanist Petrus Scriverius, zoals we zullen zien.

De teksten: conclusies en hypothese

Uit deze analyse van schriftelijke bronnen laten zich enkele eerste conclusies trekken waarop bij de zoektocht naar de vorming van de legende verder kan worden gebouwd.

Van Haarlemse kruisvaarders bij Damietta horen we voor het eerst in de kroniek van de Clerc uten laghen Landen vermoedelijk uit 1417 en in het lofdicht van Diric Matthijszen vermoedelijk uit de jaren 1417-1426. Rond 1467 schreef Jan van Leiden een meer doordacht verhaal dat de standaard werd. In de nog voorhanden serie teksten kreeg deze dus in ongeveer een halve eeuw zijn vorm.

Deze Haarlemse legende bestond uit twee onlosmakelijk verbonden delen, een vechtepisode en een beloningsepisode, beide met varianten. In de eerste episode is het een mastboom (de Clerc) dan wel een ketting (de overige teksten) die door een Haarlems zaagschip wordt stuk gevaren, en verschilt de rol van Willem van Holland vrijwel per tekst. In de tweede episode wordt het Haarlemse stadswapen vermeerderd met nieuwe attributen dan wel geheel nieuw geschonken, is het kruis

54 Snoy, *De rebus Batavicus*, 75-76, 82. Rond 1520 gereed: vgl. Tilmans, *Aurelius*, 59, 135.

een gift van de patriarch van Constantinopel of Jeruzalem dan wel van de paus of een pauselijk legaat, en zijn de vier sterren reeds tevoren een Haarlems attriboot of een nieuwe gift van vier patriarchen of vier kardinalen. In dit wapengedeelte is er slechts één constante: het is de keizer die het zwaard schenkt.

De teksten van de Clerc uten laghen Landen en Diric Matthijszen wekken de indruk dat er al een Haarlemse verteltraditie bestond voordat zij schreven. Die was mogelijk al vóór de Clerc in een of andere vorm op schrift gesteld. De divergenties in beide verhalen doen vermoeden dat de legende in de gedaante die wij die kennen omstreeks 1400 nog niet bijzonder lang bestond: zelfs op hoofdpunten was nog geen consensus bereikt.

Dit tweedelige verhaal is in onze teksten van meet af verbonden met een passage in de kroniek van Johannes de Beke uit 1346 waarin sprake is van een keizer op kruistocht, en wel Frederik Barbarossa in 1188-1190. De verbinding van de Haarlemse legende met deze Beke-passage impliceerde dat de vermeende gebeurtenissen in 1188-1190 moesten hebben plaatsgevonden. Weliswaar was het omstreeks 1400 niet onbekend, zo bleek, dat de hier bedoelde Willem in 1217 nogmaals op kruistocht is gegaan, en dat Damietta tijdens zijn tweede expeditie werd veroverd. Toch hielden de Clerc en zijn navolgers vast aan het door Beke gesuggereerde gegeven dat Willem niet als graaf maar als jonker beslissend aan de verovering van deze stad had bijgedragen. De uitzondering is de interpolator van het Goudse kroniekje, die de belegering van de stad tijdens het bewind van graaf Willem plaatste; maar ook hij hield vast aan de aanwezigheid van de keizer. De reden voor dit alles moet wel zijn dat de keizer als schenker van het zwaard in het Haarlemse verhaal niet kon worden gemist.

De gedachte komt op dat de zin van dit tweedelige verhaal minder schuilt in het eerste, martiale gedeelte dan in het tweede, de verwerving door de Haarlemmers van hun stadswapen. Reeds Diric Matthijszen presenteerde het gehele Damietta-verhaal als antwoord op de vraag 'Of hoe si hoer wapen hebben ghecreghen'. Wellicht was de wapenschenking geen aanhangsel maar *raison d'être* van de legende: de samenstelling van het stadswapen vroeg om uitleg, en uit die behoefte werd het verhaal geboren zoals wij dat kennen. Vanuit dit perspectief zie ik eerst de historische fundamenten van de tweedelige legende, daarna de nog bekende feitelijke gegevens rond het ontstaan van het stadswapen, om af te sluiten met een nieuwe hypothese over het ontstaan van de legende.

Mondelinge overlevering?

Volgens de gebruikelijke opvatting was Haarlem een mondelinge traditie van Damietta-verhalen rijk, teruggaand op burgers die veilig huiswaarts waren gekeerd; de ons onbekende bedenker van het zaagschip kon daarbij aansluiten, zo neemt men aan.⁵⁵ Die verteltraditie zou dan uiteraard terug moeten gaan op de Vijfde

⁵⁵ Van Scriverius, *Beschrijvinghe van out Batavien*, 184, tot Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen', 23.

kruistocht, niet op de Derde. Mij lijkt deze veronderstelling onhoudbaar.

Orale overlevering kan alvast niet gelden voor de wapenschenking. Toen Damietta in 1218-1219 werd belegerd, was keizer Frederik I Barbarossa al bijna dertig jaar dood, en verbleef de toenmalige keizer Frederik II in Duitsland. Van Anrooij wees hoopvol op een parallelverhaal: de koning van Jeruzalem, Jan van Brienne, verleende in 1219 bij Damietta aan de hoogmeester van de Duitse Orde het recht het gouden kruis van het koninklijke wapen op te nemen in het zijne. Deze legende ontstond echter nog later dan de Haarlemse, tegen het eind van de vijftiende eeuw.⁵⁶ Veel belangrijker: in werkelijkheid zijn formele wapenverleningen door vorsten niet aan personen maar aan steden nauwelijks bekend voor 1400.⁵⁷ Geen Haarlemmer kan in 1219 met zo'n verhaal uit Damietta zijn thuisgekomen.

Met de militaire episode is het niet beter gesteld. Al in 1612 constateerde Petrus Scriverius dat geen enkele oorspronkelijke bron gewag maakt van een zaagschip bij de verovering van Damietta. Het zaagschip en het stukvaren van de ketting zag hij als fantasie, maar een dappere rol van Haarlemse burgers bij Damietta wilde hij toch niet uitsluiten, 'onse Chronijck-schrijvers sulcx misschien van haer voor-ouders ghehoort hebbende'.⁵⁸ Bovendien: de overwinning van Damietta viel volgens Olivier van Keulen vooral toe te schrijven aan de *Teutonici*, namelijk de kruisvaarders uit het diocees Keulen, en de *Frisones*, namelijk de Friezen en de andere Nederlanders onder wie de Haarlemmers, aldus Scriverius. Hiermee was hij de eerste auteur in een lange rij die veronderstelde dat scholaster Olivier van Keulen († 1227), auteur van de in Egypte geschreven *Historia Damiatina*, onder Friezen alle 'Nederlanders' tussen Lauwers en Rijn kan hebben verstaan.⁵⁹ Men vindt dit idee tot in de recente literatuur, hoewel het al in 1765 door Van Oosten de Bruyn werd bestreden.⁶⁰ Terecht, want onder Friezen verstond Olivier de bewoners van de langgerekte Friese kustlanden die niet tot het Duitse rijk behoorden. De bewoners van de Lage Landen die daartoe wél behoorden (Hollanders, Utrechtters, Luikenaren) rekende hij tot de *Teutonici*. Behalve op Olivier beriep Scriverius zich op Burchard van Ursberg († circa 1230) die in zijn wereldkroniek gewag maakt van de dappere daden bij Damietta van de *Colonienses et Fresones et alii de inferioribus partibus*, dus de Keulenaars, de Friezen en de andere Nederlan-

56 Ibidem, 24. Zie echter Von der Oelsnitz, *Herkunft und Wappen*, 28-31; Heckmann, 'Überlegungen', volgens wie dit verhaal voor het eerst werd opgetekend door Chr. Hartknoch, *Alt- und neues Preussen* (1684), 259b.

57 Nog bekende verleningen van stadswapens en -zegels in Duitstalige gebieden: door landsheren viermaal voor 1400, door de keizer sinds 1417, aldus Kittel, *Siegel*, 317, 320.

58 Scriverius, *Beschrijvinghe van out Batavien*, 245-251. Niet vermeld in het mooie boek van Langereis, *Geschiedenis als ambacht*, 239-248. Scriverius' kritiek is ontoereikend weergegeven in Frijhoff, 'Damiette appropriée', 39-40.

59 De *Historia Damiatina*: in *Hoogeweg, Die Schriften*. Zie mijn 'Driehonderd schepen', bijv. 137: in een van zijn brieven noemt Olivier achtereenvolgens de bewoners van *Frisia*, Drenthe, Salland, de Veluwe, Utrecht.

60 Van Oosten de Bruyn, *De stad Haarlem*, I, 45. Verbij-Schillings, 'Vanuit Hollands perspectief', 71: "Want het is de vraag of hij [Olivier] bekend was met het onderscheid, dat in de Lage Landen tussen Friezen en Hollanders werd gemaakt".

ders aldus Scriverius, terwijl deze Beierse premonstratenzer ruwweg de bewoners van Nederrijn, Noordzeekust en Rijndelta op het oog had.⁶¹ De prominente rol van de Friezen tijdens een deel van het beleg van Damietta is geenszins op Hollandse Haarlemmers overdraagbaar.

Het kan dus niet waar zijn, zoals Scriverius schrijft, dat deze laatsten, 'schuy-lende onder de naem van Friesen', thuis konden komen met verhalen hoe ze de Nijlhaven met geweld hadden geopend en het grootste aandeel in de verovering van de stad hadden gehad, weliswaar niet door een ketting stuk te varen maar door middel van een nieuwsoortig belegeringswerktuig. Scriverius doelt hier op de verovering van de fameuze eilandtoren in de Nijl, tussen welk bouwwerk en een van de stadstorens een ketting kon worden aangebracht, beveiligd door een schipbrug, die vijandelijke schepen de doorgang belette. Het grote probleem was niet de ketting maar de toren, 'de sleutel van Egypte', bij de verovering waarvan zich de *Teutonici et Frisones* onderscheidden, aldus Olivier.⁶² Maar het door hemzelf ontworpen bouwsel van twee aaneengevoegde koggen met een bolwerk van planken en vlechtwerk op vier masten waarmee op 24-25 augustus 1218 de toren werd veroverd, werd opzettelijk bemand met vechters uit alle naties die in het leger vertegenwoordigd waren, hoewel men gemakkelijk met *Teutonici et Frisones* had kunnen volstaan, aldus Olivier. Na de verovering van de toren kon de ketting simpel daarvan worden losgemaakt. Voor een groep Haarlemse vechters biedt deze tot in detail bekende episode geen enkele ruimte. Datzelfde geldt voor een heldendaad omstreeks januari 1219, toen een groepje *Teutonici et Frisones*, niet meer dan tien, met een kleine boot de door de verdedigers herstelde schipbrug in de Nijl aanvielen, beklommen en demonteerden, en met de vier schepen waarop de brug was gebouwd, in triomf terugvoeren.⁶³ Van de verovering van de stad was ook toen nog lang geen sprake; het beleg duurde nog tot 5 november 1219.

Het is op zichzelf niet onwaarschijnlijk dat tot de deelnemers aan deze kruistocht ook Haarlemmers hebben behoord. Die zullen dan op 29 mei 1217 met graaf Willem I uitgevaren zijn van Vlaardingen naar de Engelse haven Dartmouth, het verzamelpunt voor de kruisvaardersvloot, die bij vertrek een goede tweehonderd schepen telde.⁶⁴ Deze Haarlemmers zullen onder hun graaf in Portugal hebben deelgenomen aan het succesrijke beleg van Alcácer do Sol (de zestig Friese schepen voeren intussen verder), waarna in Lissabon werd overwinterd. In aprilmei 1218 liepen in Akko veertig à vijftig Friese en 23 niet-Friese koggen binnen, waarmee de kruisvaarders naar Egypte werden getransporteerd. Was graaf Willem vanaf het begin een van de twee bevelhebbers van de vloot van niet-Friezen geweest, bij de belegering van Damietta had hij geen leidende rol; hij wordt alleen

61 Conradus a Lichtenau, aldus Scriverius, i.e. Burchardus en Conradus van Ursberg, *Chronicon*, 381.

62 Hoogeweg, *Die Schriften*, 179-185 (cap. 11-13). De ketting noemt Olivier hier zelfs niet, wel in een van zijn eerdere brieven, waarin hij de toren als *clavis Egypti* bestempelt; *Ep.* 3, ed. Hoogeweg, *Die Schriften*, 292, 295.

63 *Ibidem*, 195-196 (cap. 21).

64 Dus geen driehonderd, zoals was gehoopt. Zie mijn 'Driehonderd schepen', eveneens voor het volgende.

genoemd bij een gevecht op 29 augustus 1219.⁶⁵ Kort daarna, op 15 september, vertrok hij, zeven weken voor de inname van de stad. Als er na twee-en-een kwart jaar ook nog Haarlemmers bij Damietta waren die met graaf Willem terugkeerden, hadden zij bij hun thuiskomst niets te melden over de verovering van Damietta, die nog moest komen, noch over een eigen prominente bijdrage daaraan in samenwerking met graaf Willem.

Als er in Haarlem een verteltraditie van Damietta-verhalen afkomstig van veilig teruggekeerde burgers heeft bestaan, is daarvan in de omstreeks 1400 opduikende legende weinig te bespeuren, luidt de conclusie. Wel kan in sommige voorname families althans de deelname van toenmalige familieleden aan de kruistocht onder graaf Willem in herinnering zijn gebleven.

Op weg naar het wapen van Haarlem

Zoals gezien werd volgens de vijftiende-eeuwse auteurs bij Damietta een ouder stadswapen hetzij vermeerderd hetzij geheel nieuw geschonken. Wat is er feitelijk bekend over de wording van het Haarlemse wapen? Een nieuwe schets van de nog voorhanden gegevens kan hier niet worden gemist.⁶⁶

Steden hadden lange tijd geen wapenschild, oorspronkelijk het attriboot van ridders die vochten met gesloten helm maar kenbaar moesten zijn door tekens op hun schild. Een stedelijke gemeenschap had echter eveneens *insignia* nodig, met name om de juridische status en militaire saamhorigheid te verzinnebeelden. Tot de belangrijkste symbolische uitingsvormen van een stad behoorden de zegels en de vaandels of banieren. In de Haarlemse stadszegels ziet men geleidelijk het latere – en huidige – stadswapen opdoemen.⁶⁷

Het oudst bekende stadszegel is een grootzegel dat met zekerheid in gebruik was van 1299 tot 1345. Het randschrift begint zoals gebruikelijk boven in het midden met een kruis, gevolgd door de woorden *Sigillum liberi oppidi de Harlem*. Afgebeeld is een stenen gebouw met een hoge poort en drie torens, met daaromheen een door kantelen aangeduide ringmuur, en links en rechts daarvan een groenende of bladeren dragende boom. Dit zegel behoort tot het veelvoorkomend type stadszegels met een architectonische voorstelling, die overigens geen weergave van de werkelijkheid behoefde te zijn.⁶⁸ Dit oudste zegel, de eerstbeken-

65 Tot de opperbevelhebbers behoorde hij zeker niet. *Dux et iudex* van de *Teutonici et Frisones* was tot zijn dood op 7 augustus 1218 graaf Adolf van Berg; Hoogeweg, *Die Schriften*, 179. Op 25 augustus 1219; *ibidem*, 215.

66 Vgl. Miedema, 'Over het wapen van Haarlem' (nuttige gegevens); Robert, 'Haarlem en Damiate' (afwijzing van een wapenschenking rond 1220); NHA, archief stadsbestuur van Haarlem, 1.4.1, 'Stadszegel' (nuttig, maar zegels uit 1323 (tegenzegel), 1361 en 1428 niet vermeld).

67 Enschedé, *Inventaris*, III, 51-52, met Plaat I-III (verouderd, mooie afbeeldingen). Demay, *Inventaire*, I, nr. 3968-3969. *Corpus Sigillorum Neerlandicorum*, I (tekst), 59; II (Platen), pl. 98. Miedema, 'Over het wapen van Haarlem', vooral 65-66. Robert, 'Haarlems oudste stadszegel', 55-69. Dijkhof, *Het oorkondewezen*, I, 302-303.

68 Zie tot 1325; Dijkhof, *Het oorkondewezen*, I, 302, met literatuuropgave. Afbeeldingen bij

Afb. 2 Klein zegel *ad causas* van Haarlem, het eerstbekende stadszegel met zwaard, kruis en vier sterren, met zekerheid in gebruik tussen 1352 en 1393. Getekend exemplaar, in: Enschedé, *Inventaris*, III, plaat II, nr. 7.

Afb. 3 Het eerste grootzegel van Haarlem met zwaard, kruis en sterren, getekend naar een exemplaar uit 1392, in: Enschedé, *Inventaris*, III, plaat I, nr. 2.

de verzinnebeelding van de autonomie en weerbaarheid van Haarlem, vertoont dus geen spoor van zwaard, kruis en sterren.

Zoals gebruikelijk bediende Haarlem zich, naast het plechtige en onhandige grootzegel, van kleinere zegels, zoals een zegel *ad causas* (voor lopende zaken), een geheimzegel (*secretum*, voor correspondentie), en een contrazegel, dat aan de achterzijde van het grootzegel als extra-waarborg, en tevens ter versteviging, kon worden aangebracht.

Eén van de vijf bewaarde exemplaren van het eerstbekende grootzegel draagt een tegenzegel, een afdruk van 6 maart 1323.⁶⁹ Dit kleine zegel biedt een verrassing. De afbeelding binnen het randschrift, bestaande uit een kruis gevolgd door de woorden *S[igillum] opidi de Harlem*, vertoont een rechtopstaand gedrongen zwaard met de punt naar boven, met aan beide zijden één ster. Vaak waren juist de kleine stadszegels, met name de contrazegels, dragers van specifiek-stedelijke tekens, vóór de grootzegels.⁷⁰ Rond 1323 behoorde een zwaard kennelijk tot de Haarlemse stadssymbolen. Sterren werden vaak ter aanvulling aan symbolen in een vlak toegevoegd. Ook op het eerstbekende geheimzegel van de stad uit 1361,

Enschedé, *Inventaris*, III, plaat 1, nr. 1, en Demay, *Inventaire*, I, nr. 3968 ('Sceau rond').

⁶⁹ Rijsel, Archives du Nord, archief rekenkamer, nr. B 260/5521, aldus Dijkhof, *Het oorkondewezen*, I, 303, en II, 582 (nr. 1145). Al in 1873 beschreven door Demay, *Inventaire*, I, nr. 3968 ('Contre-sceau').

⁷⁰ Kittel, *Siegel*, 307. Deze gedetailleerde studie ook voor de verdere context, m.n. 'Städte', 295-325.

in de rand waarvan men na het kruis *Sigillum secretum oppidi de Haerlem* leest, is het zwaard afgebeeld, nu met vier sterren.⁷¹ Contrazegel en geheimzegel vertoonden dus met zekerheid sedert respectievelijk 1323 en 1361 enkel een recht-opstaand zwaard gepaard met twee of vier sterren, een voorstelling die nog voorkomt in de zestiende eeuw.⁷²

Daarnaast kwam een klein zegel *ad causas* met een complexere voorstelling in gebruik, waarvan nog exemplaren uit 1352 en 1393 voorhanden zijn.⁷³ In de zegelrand gaat aan het opschrift *Sigillum oppidanorum civitatis de Haerlem ad causas* ditmaal niet het conventionele kruis vooraf; op de plaats daarvan bevindt zich een bloem, de bovenste van in totaal zes bloemen in de zegelrand. De afbeelding daarbinnen is een kunstig rozet gevormd door zes aaneensluitende spitsbogen die gelegd zijn op zes aaneensluitende rondbogen, in de rondbogen zes kopjes, op de zes spitsbogen de zes randbloemen, en in het centrum een nogal plomp recht-opstaand zwaard met een kruis op de punt, links en rechts vergezeld van twee (dus samen vier) zespuntige sterren. Deze compositie op basis van het getal zes sierde in wat vereenvoudigde vorm nog een dagelijks zegel van 1574.⁷⁴ In 1352 vinden we dus voor het eerst op een van de kleine Haarlemse zegels de combinatie van zwaard, kruis en vier sterren.

Deze combinatie werd overgenomen in het tweede grootzegel van Haarlem, waarvan exemplaren uit 1392 en vermoedelijk 1418 bestaan.⁷⁵ Ook nu ontbreekt het kruis in het randschrift, *Sigillum maius oppidanorum Haerlemensium*. Centraal afgebeeld is een cartouche tussen twee slanke gotische torentjes die omgeven zijn door smalle gebouwen. Op de gebruikelijke plaats van het kruis, midden boven, ziet men een gebouw dat enigszins herinnert aan het poortgebouw van het eerste grootzegel. De cartouche wordt gevormd door een langwerpige draperie die aan de randen omkrult, en bovenaan wordt opgehouden door twee figuurtjes, waarschijnlijk engelen. Op deze draperie prijken een slank zwaard en een kruis op de punt ervan, links en rechts vergezeld van twee (dus samen vier) zespuntige sterren.

Hiermee was de combinatie van symbolen die eerst het dagelijks zegel sierde, bevorderd tot het hart van het drastisch vernieuwde grootzegel. Dat hart had nog niet de vorm van een wapenschild. Dit verschijnt voor het eerst op een zegel *ad causas* dat met zekerheid van 1426 tot 1570 in gebruik was.⁷⁶ De gefixeerde com-

71 Bij Van den Bergh, *Beschrijving*, 42; Nationaal Archief, Den Haag, archief graven van Holland, inv. nr. 20 (1361 november 27).

72 Tegenzegel met zwaard en vier sterren in 1577: Enschedé, *Inventaris*, III, 51, met plaat III, nr. 6.

73 Enschedé, *Inventaris*, III, 51. Thans NHA, archief stadsbestuur van Haarlem, (1) inv. nr. 718Y, 1352 maart 17 (zegel nu vrijwel verloren), en (2) inv. nr. 143X, 1393 april 20 (zegel niet geheel gaaf). De reconstructie door Enschedé, *Inventaris*, III, plaat II, nr. 7 oogt logisch. Mijn beschrijving hierna deels naar Miedema, 'Over het wapen', 66.

74 Enschedé, *Inventaris*, III, 52, met plaat III, nr. 11.

75 Zegel 1392: Enschedé, *Inventaris*, III, 51 (aldaar 1391), met plaat I, nr. 2; NHA, archief stadsbestuur van Haarlem, inv. nr. 144Y, 1392 maart 23. Beschrijving deels naar Miedema, 'Over het wapen', 66. Zegel 1418: Demay, *Inventaire*, I, nr. 3969 (grootzegel van 1418 mei 27); gotische boog met 'draperies soutenues de chaque côté par un ange'.

76 Enschedé, *Inventaris*, III, 51 (onder het wapen 'eene voorstelling van den duivel'), met plaat

binatie van Haarlemse symbolen is hier afgebeeld op een wapenschild dat links en rechts wordt vastgehouden door een engel op een console, elk met een kruis boven het hoofd, welke twee kruisen zich precies in de zegelrand bevinden, naast de toppen van twee groenende bomen. Door de punt van het wapenschild wordt een onderliggende mannelijke figuur verpletterd.

Op het volgende bewaarde grootzegel, uit 1451, ziet men nu ook dit wapenschild, vastgehouden door twee herten, met daarboven drie groene bomen. In een nieuwe versie, circa 1457-1477 in gebruik, zijn de herten vervangen door leeuwen, en wappert naast de groene bomen de stadsbanier. Deze banier is overigens weer vervallen in een vijfde grootzegel dat met zekerheid van 1485 tot 1581 in gebruik was.⁷⁷ Het wapen vinden we dus op de kleine zegels vanaf 1426, en op het grootzegel sinds 1451.

Uit deze gegevens blijkt dat de combinatie van zwaard, kruis en sterren die volgens de vijftiende-eeuwse legenden sinds omstreeks 1190 het wapen van Haarlem zou sieren, pas anderhalve eeuw later in de stad opduikt. De vroegst bekende officiële expressie van het stedelijke zelfbewustzijn is het beeld van een versterkte veste met twee groene bomen. Daarnaast verschijnt, in onze documentatie voor het eerst in 1323, een zwaard als embleem, waarschijnlijk eveneens als symbool van de stedelijke autonomie en weerbaarheid. Sierde dit zwaard tevens, en misschien al eerder, het vaandel of de banier van de stad? Een vaandel of (vierkante) banier behoorde tot de basisuitrusting van stedelijke militieën, met een specifieke kleur, al of niet van figuren voorzien. Onze vijftiende-eeuwse auteurs verbeeldden de wapenschenking of -vermeerdering als een overhandiging aan de Haarlemmers van een nieuwe banier die bij deze gelegenheid een rode kleur kreeg (Diric Matthijszen, de interpolator van het Goudse kroniekje) of al rood was (Jan van Leiden). De stadsbanier, in bronnen sinds 1377 genoemd, was toen ongetwijfeld al lang roodgekleurd, en kan al in de vroege veertiende eeuw met zwaard en sterren getooid zijn geweest.⁷⁸ Dat de oudste stadsbanier alleen sterren zal hebben gedragen, zoals vaak is verondersteld, gaat slechts terug op de fantasieverhalen van de Clerc en Jan van Leiden.

Vervolgens duikt in 1352 de voorstelling op van een zwaard met een klein kruis op de punt en omgeven door vier sterren. In het randschrift van het vindingrijke kleine zegel waarop men die voor het eerst vindt, ontbreekt het gebruikelijke aanvangskruis. Dit laatste lijkt wel vanuit de zegelrand te zijn ingedaald in de afbeelding en op de zwaardpunt beland; het kruis is niet veel groter dan het bij weergave in de rand zou zijn geweest. Werd deze gewijzigde plaats van het kruis misschien bepaald of meebepaald door de eisen van de kunstige compositie? Maar de vondst om het traditionele zwaard met een klein kruis te heiligen kan natuurlijk ook op andere wijze in zwang zijn gekomen.

Hoe dan ook, deze combinatie won kennelijk zozeer veld in de stedelijke ge-

II nr. 8.

⁷⁷ Enschedé, *Inventaris*, III, 51-52, met plaat II, nr. 3 (1451), nr. 4 (1457-1458), nr. 5 (1485).

⁷⁸ De stadsbanier: Glaudemans, 'Veten in Haarlem', 69 (in 1377).

meenschap dat men die ook terug wenste te zien in het grootzegel, een stap die vóór 1392 werd gezet. De wijze van presentatie van zwaard, kruis en sterren op dit voornaamste stadszegel laat er geen twijfel over bestaan dat hier het centrale stadssymbool van Haarlem wordt getoond. Een geheraldiseerd wapenschild op de stadszegels was toen nog slechts een kwestie van tijd. Bij de duivelse figuur die op het zegel *ad causas* van 1426 door de punt van het Haarlemse wapenschild wordt verpletterd, werd misschien wel aan een Turk of een andere ongelovige Agareen gedacht. Daarmee zijn we weer terug bij de legende.

De wording van de legende

Al hebben de Haarlemmers hun embleem van zwaard, kruis en vier sterren dan niet in 1188-1190 verworven, dit symbool was kennelijk ouder dan de legende waarin getracht werd de herkomst van de attributen in samenhang te verklaren. Het embleem duikt al op in 1352, terwijl de legende bij zijn verschijning in vroeg vijftiende-eeuwse teksten nog geen vaste vorm had. Hierna geef ik een nieuwe hypothese over het ontstaan van dit verhaal, als bijdrage aan een sinds eeuwen gevoerde discussie.

De combinatie van zwaard en kruis werd vanouds geassocieerd met de kruistochten. Diverse typen kruisen waren het kenteken van de militante geestelijke ridderorden, die een hoofdrol in de kruistochten waren gaan spelen. Een kruis en daaronder een zwaard, zoals in Haarlem, vormden samen het embleem van de orde van de zwaardridders, omstreeks 1200 gevormd voor de missionering van het diocees Riga.⁷⁹ Hierin is de zwaardpunt naar beneden gericht, en het kruis relatief veel groter afgebeeld. Door deze verschillen wordt in dit embleem de dienst van het zwaard aan het kruis veel krachtiger gevisualiseerd dan in het Haarlemse, waarin het kleine kruis eerder lijkt te zijn toegevoegd aan een dominerend ridderzwaard dat, naar heraldisch gebruik, met de punt naar boven is afgebeeld.

In 1310 werd in Haarlem een huis gevestigd van een van de grote ridderorden, de johannieters. Deze commanderij mocht zich spoedig in de gunst van de burgers verheugen.⁸⁰ Vooral in de jaren 1315-1330 ontvingen de Haarlemse johannieters vele schenkingen ten behoeve van de nieuwe expeditie naar het Heilige Land die na de val van Akko in 1290 algemeen werd verlangd. In 1316 droeg graaf Willem III (1304-1337) zijn onderdanen op de commandeur van het Sint-Janshuis te helpen bij het vergaren van geld voor de kruistocht. Zoals zijn verre voorganger Willem I was hij zelf in zulke ondernemingen geïnteresseerd: in 1330 vroeg hij pauselijke toestemming voor een kruistocht in het Spaanse Aragon, die overigens werd geweigerd.⁸¹ Het embleem van de johannieters was een kruis in zilver op een

79 Deze orde ging in 1237 op in de Duitse orde. Vgl. Mol, 'Nederlandse ridderbroeders', 3, 5. Afbeeldingen: online, Wikipedia, s.v. 'Schwertbrüderorden'.

80 Zie Koorn en Mol, 'Netwerken voor het Heilige Land', 151-159.

81 Gumbert-Hepp, *Willem Procurator, Kroniek*, 488. Zie voorts Janse, *Ridderschap in Holland*, 318.

rode achtergrond. Mogelijk heeft dit embleem invloed uitgeoefend op het Haarlemse, namelijk in de toevoeging van een kruis in zilver boven het zwaard in zilver op een rood veld, al was dit Haarlemse kruis geen johannieterkruis. De hernieuwde interesse in de kruistochten kan de deelname door vroegere Haarlemmers aan de tocht naar Damietta in herinnering hebben gebracht, de enige kruistocht naar het oosten waaraan een flink aantal Hollanders heeft deelgenomen. Hoe het zij, toen de combinatie van zwaard en kruis als stedelijk embleem werd omarmd, moest dit algemeen met de kruistochten geassocieerde beeld haast wel tot fabuleren uitdagen. Misschien werd al tijdens de geleidelijke vorming van het embleem verteld over de verwerving van elementen ervan. Over zulke aanzetten is echter niets bekend. Het verhaal dat we kennen kan pas na 1346 zijn ontstaan.

Omstreeks dit jaar noteerde de Egmondse priester Johannes de Beke de mare dat de jonge Willem van Holland een hoofdrol had gespeeld in de verovering van Damietta, blijkbaar omstreeks 1190. Niets suggereert dat in het bericht waarop Beke afging, melding werd gemaakt van de hulp van Haarlemmers. Beke loofde slechts de krijgsmansmoed van een jonge edelman. Zijn terloopse mededeling over de verovering van Damietta kan echter in Haarlem, waar een stedelijk embleem van zwaard en kruis naar kruistochtglorie leek te verwijzen, in vruchtbare aarde zijn gevallen. Naar uit Beke kon worden gelezen, hadden graaf Floris III en Willem met keizer Frederik vele steden en burchten in het Heilige Land veroverd, en was dankzij de jonge Willem het onneembare Damietta gevallen. De graaf van Holland en zijn zoon waren ongetwijfeld vergezeld geweest van een contingent loyale Haarlemmers, die zich in de strijd zeker niet onbetuigd hadden gelaten. Zo hadden deze dapperen het ridderzwaard op hun rode stadsbanier verworven, die bovendien een soort kruisbanier was geworden toen een plaatselijke kerkvorst hun tevens het triomfkruis schonk. Het zal met name de betrokkenheid van de fameuze keizer Frederik zijn geweest die de verbeelding prikkelde, en zo kon met medewerking van een belezen clericus een mooi kruistochtverhaal contouren krijgen.

Het aankleden van een verhaalmotief was in deze lustig fabulerende late Middeleeuwen nooit een probleem. Beke noemde Damietta volstrekt onneembaar, een superlatief, dus moest deze stad wel door vernuft zijn verkregen. Ook over het water was de toegang tot de stad geblokkeerd, een uitdaging voor met scheepvaart vertrouwde Hollanders. Over de aard van de blokkade kon men aanvankelijk van mening verschillen. In de versie van de Clerc werd de door de stad stromende Nijl afgesloten door een drijvende mastboom, zoals men in Holland smalle watertoe-gangen afgrendelde.⁸² In een andere en definitieve voorstelling was het een ketting die niet de Nijl maar de rivierhaven afsloot. Mogelijk kende Haarlem toen zelf al zo'n *raex*, gespannen tussen de twee wachttorens van een waterpoort.⁸³

Een lokaal aanknopingspunt was echter niet nodig. Overal werden rivieren en havens bij dreigend onheil met kettingen en schipbruggen afgesloten. De ketting

82 Zie hierboven, met noot 20.

83 De gegevens werden besproken door Reinsma, 'Raaks', 347.

bij Damietta genoot faam in de graag gelezen kruistochtliteratuur.⁸⁴ Meer nog: in deze literatuur kwam ook al het stukvaren van kettingen voor, het eerst in verhalen over de Vierde kruistocht. In november 1202 voeren de schepen van de kruisvaardersvloot onderweg van Venetië naar Constantinopel de ketting voor de haven van Zara (nu Zadar) stuk.⁸⁵ Nog veel bekender: acht maanden later voer één enkel Venetiaans schip, de *Aquila* (Arend), op raad van deskundigen de ketting stuk die in Constantinopel de Gouden Hoorn afsloot. Dat was althans het verhaal van de Venetianen, vooral verbreid door de kroniek van doge Andrea Dandolo.⁸⁶ Historisch was dit niet, zoals onlangs door John H. Pryor werd aangetoond. Op 7 juli 1203 richtte de aanval zich niet op deze ketting maar op de toren van Galata waaraan hij was bevestigd. Na de inname daarvan werd de ketting eenvoudig bij zijn vergrendeling aan de toren losgemaakt, zoals vijftien jaar later te Damietta.⁸⁷ Een verwant verhaal kwam voor in de semikruistochtliteratuur, over de Spaanse Reconquista. De Moorse stad Sevilla aan de Guadalquivir, in 1248 aangevallen door koning Ferdinand III van Castilië, was vanaf een verdedigingstoren, de huidige Torre del Oro, met de overzijde verbonden door een met ijzeren kettingen aaneengekoppelde schipbrug. Op 3 mei 1248 voeren twee schepen, waarvan de voorsteven met ijzeren platen was verstevigd, bij gunstige wind met volle zeilen op deze blokkade af. Het eerste schip had geen succes, het tweede trof de hindernis zo hevig dat de ijzeren kettingen knapten. Zes maanden later capituleerde de stad.⁸⁸

Het model van de Haarlemse legende mogen we wel eerder in het Venetiaanse dan in het Spaanse verhaal zoeken. In Venetië werd verteld over één enkel schip dat een ketting voor een haven stukvoer, in Spanje over twee schepen waarvan er één een met kettingen verstevigde blokkade in een rivier doorbrak. Ook staat niet vast dat dit Spaanse verhaal tegen het eind van de veertiende eeuw in Holland bekend was. Over de roemruchte *Aquila* wist men in laatmiddeleeuws Venetië nog iets naders te vertellen: het schip was uitgerust met een reusachtige schaar die de ketting hielp vernielen.⁸⁹ Kan deze Venetiaanse schaar tot voorbeeld van de Haarlemse zaag hebben gediend? Over dit curieuze werktuig, even weinig effectief als een zaag zou men denken, is mij echter geen ouder bericht dan uit 1454 bekend, terwijl over de Haarlemse zaag al een halve eeuw eerder werd verhaald.

Er bestonden bovendien allang verteltradities volgens welke ook de befaamde

84 De ketting van Damietta: in geschriften van onder anderen Willem van Tyrus, Jacques de Vitry, Matthew Paris. Elders: bijv. Zadar, Constantinopel, Sevilla (zie hierna), Beiroet, Tyrus, Akko, Pisa, Palermo, Dartmouth, La Rochelle.

85 Faral, *Geoffroy de Villehardouin, Conquête de Constantinople*, I, 78. Queller en Madden, *The Fourth Crusade*, 73.

86 *peritorum consilio paratur navis vocata aquila, magna valde, que, impulsione ventorum, elevatis velis, apositam confregit cathenam, ut sic stolus libere portum introivit*; Pastorello, *Andrea Dandolo, Chronica*, 278 (circa 1342-1354). Zijn voorbeeld, de *Historia ducum Veneticorum* (kort na 1229), repte ook van een bijbehorende scheepsbrug.

87 Pryor, 'The Chain', met name 374, met bespreking van alle bronnen en alle mogelijke technische gegevens.

88 Zie samenvattend O'Callaghan, *Reconquest*, 113-114.

89 *forfexque simul immensus illam [cathenam] eodem iuvante impetu succidit; [nogmaals:] scissa est forfice cathena*; Biondo, *De origine*, 281. Dit werk werd in 1454 geschreven.

ketting bij Damietta gewapenderhand was vernield. De al genoemde Burchard van Ursberg († circa 1230) schreef na een introductie van de geduchte Nijltoren en de daaraan bevestigde ketting: ‘Eerst vallen de christenen dus die ketting aan, en op raad van vaklieden en met hulp van krachtige vechters doorbreken ze die’; pas daarna werd de aanval op de toren zelf ingezet.⁹⁰ Als Burchard zelf al niet doelde op een actie met een schip, konden latere lezers dat gemakkelijk uit zijn woorden opmaken. Suggestief was ook een passage in het *Liber secretorum fidelium crucis* (circa 1300-1321) van de Venetiaan Marino Sanudo Torsello, een veelgelezen draaiboek voor de herovering van het Heilige Land. Sleutel daartoe achtte hij de verovering van Egypte, dus van Damietta. Op bruggen, kettingen en paalwerken die de Nijl blokkeerden, moesten daarvoor geschikte schepen bij inlandige wind met volle zeilen invaren, zodat ze braken. ‘Zo hebben andere christenen bij Damietta gehandeld, naar ik begrijp’, aldus Sanudo.⁹¹

De stukgevaren ketting bij Damietta vindt men ook terug in een Fries-patriotische *Historia Frisiae* waarvan de (verloren) oerversie vermoedelijk uit de jaren 1450 stamt. Op raad van de Genuezen, Pisanen, Venetianen en andere nautische experts, aldus de anonieme auteur, attaqueerde een sterk schip waarvan de voorstevan met ijzer was verstevigd, bij gunstige wind met volle zeilen de kettingen (hier meervoud), met succes. Dit schip was een kogge afkomstig uit Dokkum, zo wordt gepreciseerd.⁹² Deze passage zal decennia na de eerste ons bekende Haarlemse teksten zijn geschreven, maar lijkt toch niet op de Haarlemse traditie terug te gaan. Zo mist men het meest karakteristieke Haarlemse element, de zaag. Indien hier op een Haarlems verhaal zou zijn gereageerd, zouden wel Friese in plaats van Haarlemse zeehelden zijn bejubeld, wat niet het geval is. Spelen de Friezen in de aansluitende torenepisode de hoofdrol, hier horen we alleen dat het bepantserde schip uit Dokkum afkomstig was.⁹³ Deze passage stamde kennelijk uit een verteltraditie met de structuur van het Venetiaanse verhaal over de *Aquila*: advies van deskundigen, uitrusting van een speciaal schip, zeilen bij krachtige wind, stukvaren van de ketting. De toelichting dat het hierbij ging om een kogge uit Dokkum, ziet eruit als een eigen bijdrage van deze Friese auteur of (de oerversie is verloren) een kopiïst van zijn geschrift.

Er circuleerden dus diverse verhalen over het stukvaren van een ketting, ook bij Damietta, voordat de Haarlemse variant werd gecreëerd. Ook in de oudst

90 *Primum itaque christiani cathenam illam invadunt et consilio artificum et auxilio viriliter pugnantium eam confringunt*; *Chronicon*, 380. De raid op de ketting van de Gouden Hoorn vermeldt hij niet.

91 *sicut alios Christianos fecisse intelligo in partibus Damiatæ*; Sanudo Torsello, *Liber secretorum*, 54 en 58 (Lib. II, Pars IV, Cap. 1 en Cap. 7).

92 Reimers, ‘Die Lateinische Vorlage’, 137-138. Voor *concilio Itimarienci[um]* zal men *consilio Ianuensium* (Genuezen) mogen lezen. Over dit werk in context: Mol en Smithuis, ‘De Friezen als uitverkoren volk’.

93 De Dokkumer kogge als reactie op de Haarlemse Damietta-traditie: Van Anrooij, ‘Middeleeuwse sporen’, 22, gevolgd door Mol en Smithuis, ‘De Friezen als uitverkoren volk’, 194. Deze veronderstelling lijkt mij slechts op te gaan voor de latere overlevering dat de Dokkumer kogge was uitgerust met een zaag.

bekende vertolking hiervan, die van de Clerc, wordt het Venetiaanse stramien gevolgd, al wordt hier geen ketting maar een mastboom stukgevaaren. De verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de Clerc gebonden was aan het vertelmotief van een aan voorsteven en kiel bevestigde zaag, en hij een zaag eerder met hout dan met ijzer in verband bracht.

Uniek in het Haarlemse verhaal is eigenlijk alleen die ijzeren zaag. Hoe zou men aan dit curieuze vertelelement kunnen zijn gekomen? Volgens de latere Venetiaanse traditie was de *Aquila* verstevigd met ijzer in de vorm van een schaar. De voorsteven van de schepen bij Sevilla was met ijzer beslagen, evenals die van het schip in de *Historia Frisiae*. Hetzelfde lezen we in een verhaal buiten de kruis-tochtliteratuur, uit 1220. Toen aartsbisschop Gerard I van Bremen in de Wezer paalwerk met een ijzeren ketting liet aanbrengen met het oog op tolheffing, rustten de burgers van Bremen een met ijzer versterkt schip uit dat bij gunstige wind deze ketting aan diggelen voer.⁹⁴ Gemeenschappelijk in deze verhalen is de versteviging van het betreffende schip met ijzer, in het Latijn *ferrum*. Het in onze Latijnse teksten voor zaag gebruikte woord is *serra*, en het Haarlemse schip heet een *navis serrata* (getand, gekarteld). Mogelijk werd in de ontstaansfase van de Haarlemse legende de f van *ferro* of *ferrata* in een Latijns schriftelijk model abusievelijk als een s is gelezen, een bekende vergissing.⁹⁵ Zo kon een met ijzer beslagen voorsteven veranderen in een getande. De unieke zaag van het Haarlemse schip kan uiteindelijk op een leesfout berusten.

Hoe dit zij, na 1346, toen Beke de trits keizer-Damietta-jonker Willem had aangereikt, kreeg in Haarlem een kruistochtverhaal gestalte waarin de herkomst van het stadsembleem grandioos werd verklaard. Misschien was dit Damietta-verhaal, stevig verankerd in de traditie maar toch met een eigen stempel, al bekend aan de vermoedelijk Utrechtse stadsklerk die in 1393 Bekes kroniek in de volkstaal overbracht, en de door Willem bij Damietta betoonde dappere ijver vertaalde als schrandere slimheid.⁹⁶ In elk geval heeft de Clerc het verhaal vóór 1417 vernomen, mogelijk in 1408 indien de auteur Dirc Potter was.⁹⁷ De tweedelige legende zoals wij die kennen, zal dus in de loop of aan het einde van de tweede helft van de veertiende eeuw zijn gecreëerd. In deze zelfde tijd werd, vóór 1392, het nieuwe stedelijk grootzegel met zwaard, kruis en vier sterren ingevoerd.

Zo was een glorieuze episode aan het verleden van de stad toegevoegd, die

94 *Nam oppidani navem maximam et firmissimam, ferro praemunitam, observato vehementi et secundo vento, magno impetu in opus illud immisere, catenamque perfregere; dein et trabes extraxere*; Emmius, *Rerum Frisicarum historia*, 423, aldaar ten onrechte na 1234 gedateerd. De gebeurtenis vond plaats in 1220, kort na de ambtsaanvaarding van aartsbisschop Gerard I (1219-1258).

95 In het model bij voorbeeld: [*navis / prora*]ferro [*circumdata / praemunita*] of: [*navis / prora*]ferrata. Zie Dirk Pauw: *navem magnam et fortem in inferiori parte ab extra serratam*. Voor gemakkelijke verwarring vgl. ook Jan van Leiden: *fecit in modum sarre navi sue dorsum ferreum*, en Snoy: *carina ferrea serrae instar dentata*.

96 Zie boven, met noot 17. De mogelijkheid dat deze vertaling zelf de beslissende inspiratie tot het verhaal gegeven, lijkt mij door het late tijdstip minder waarschijnlijk, hoewel niet uitgesloten.

97 Zie boven, met noot 26.

bovendien de stedelijke gemeenschap in het heden kon verenigen en samenbinden. Reeds in onze oudste teksten treft de nadruk waarmee de auteurs 'die van Haerlem' als solidair collectief laten optreden. In de versie van Diric Matthijszen gingen 'die burghers van Haerlem' in Zandvoort meteen scheep toen ze hoorden dat er medeburgers in Damietta gevangen zaten. Na de wapenschenking te hebben verhaald, houdt de dichter zijn Haarlemse publiek nadrukkelijk de spiegel voor: de successen van toen hadden de Haarlemmers te danken aan hun eendracht.⁹⁸ Er was reden genoeg om die eendracht in de stad te propageren en met behulp van een geconstrueerd verleden te verstevigen. In de periode dat de legende vorm kreeg, werd de Haarlemse samenleving geplaagd door lokale factiestrijd binnen de elite.⁹⁹ Vanwege een vete die voor 1365 was ontstaan, sloeg de leider van een van de strijdende groepen, Simon van Zanen, met medestanders in dat jaar drie vijanden dood. Een verzoeningspoging van de graaf, Albrecht van Beieren, mislukte omdat de verwanten van de gedoden weigerden de vete te beëindigen. In 1377 kwam de wraakneming, die niet kon worden verhinderd door een haastig bijeengeroepen poortersleger met de stadsbanier. Minstens twintig mensen sneuvelden en zeven raakten ernstig gewond. Graaf Albrecht kwam zelf naar de stad om de daders te bestraffen en te verzoenen. Na drie jaar onderhandelen kwam in 1381 een verzoening tot stand, maar de politieke verdeeldheid zette zich in de jaren tachtig voort, met wisselend succes voor beide partijen. In juni 1404 laaide het geweld nogmaals op, waarbij een vijftigtal mensen in het centrum van de stad slaags raakte en zeven doden vielen, onder wie Simon van Zanen. Toen graaf Albrecht in augustus naar de stad kwam, escaleerde het conflict, en moest hij machteloos toezien hoe Simons vijanden het stadhuis bestormden en de stadsbanier in triomf naar buiten droegen. Er vielen nog eens minstens elf doden. Pas onder Albrechts opvolger Willem VI werd in 1406 onder dwang een verzoening bereikt, waarvan de afwikkeling tot 1416 duurde.

Vanaf circa 1360 liet de eendracht in Haarlem dus veel te wensen over. De haat tussen de betrokken families met hun afhankelijken was verweven met de strijd om de macht in de stad; vele betrokkenen hadden zitting in de Haarlemse bestuurscolleges.¹⁰⁰ De mogelijkheden van de graaf bleken beperkt; hij kon de eendracht in de stad niet herstellen. In deze tijd van troebelen kon de voorstelling van eendrachtige Haarlemmers die in samenwerking met jonker Willem, de toekomstige graaf Willem I, eeuwige glorie en de prachtige stadsbanier verwerven, uitstekend dienst doen om de stedelijke saamhorigheid te propageren en de strijdende partijen tot eendracht te manen. Het was allicht in het milieu van de stedelijke elite, mogelijk van de families van 'ridderen ende knapen' die Diric Matthijszen speciaal met de wapenverwerving associeert, dat met bijstand van

98 'Dat die van Haerlem dit hebben ghecreghen / Opten Heiden mit so groten deghen, / Ic dorst wel segghen int openbaere / Dat die van Haerlem eendrachtich waren'; Van der Loeff, *Drie lofdichten*, 17, r. 139-143.

99 Het volgende naar Glaudemans, 'Veten in Haarlem', en J.W. Marsilje in: Van der Ree-Scholten e.a., *Deugd boven geweld*, 26-29.

100 Glaudemans, 'Veten in Haarlem', 80-81.

een belezen clericus een kruistochtverhaal contouren kreeg waarin de verwerving van het centrale stadssymbool als de bekroning van patriottische eendracht werd verbeeld.¹⁰¹

In alle laatmiddeleeuwse steden moest de saamhorigheid gedurig bevochten worden op interne verdeeldheid en partijstrijd, en werden symbolen en mythes ingezet ter bevordering van de politiek-culturele identiteit. In deze stedelijke mythes speelden de kruistochten slechts zelden een rol. In Brugge ging het verhaal dat de relik van het Heilig Bloed, gekoesterd stadsbezit, na de Tweede kruistocht (1147-1149) door graaf Diederik van de Elzas vanuit Jeruzalem naar Brugge werd gebracht. Ook deze traditie was een legende, zo werd in 1963 door N. Huyghebaert aangetoond. De relik werd pas in de stad vereerd sedert circa 1250, terwijl de eerste Heilig Bloedprocessie in 1304 plaatsvond.¹⁰² Door deze legende werd net als in Haarlem aan een samenbindend stadssymbool kracht bijgezet door de vermeende herkomst uit het Heilige Land. In Dordrecht werd een niet lang na 1400 verworven relik van het Heilig Hout die uit het Nabije Oosten afkomstig was, na 1457 voorwerp van een bloeiende cultus. Maar volgens de legende was die niet verworven op een kruistocht maar tijdens een reis van een koopman in het Nabije Oosten.¹⁰³ De voorstelling van een door burgers op een kruistocht verkregen stadssymbool lijkt in de laatmiddeleeuwse steden van de Lage Landen zonder pallel.

Conclusie

Het ontstaan van de befaamde legende over Haarlemse kruisvaarders bij Damietta is steeds gezien vanuit het eerste gedeelte waarin de heldhaftige vernieling van de havenketting door een schip met getande boeg centraal staat. Hier is getracht het opduiken van de vertelling te verhelderen vanuit het laatste gedeelte, de verlening van het stadswapen die de apotheose ervan vormt.

Uit de analyse van een elftal teksten van circa 1417 tot 1520 waarin sprake is van de legende, bleek dat beide episodens aanvankelijk flinke varianten kenden, tot het verhaal kort voor 1470 van Jan van Leiden de vorm kreeg die spoedig de standaard werd. In alle varianten van de wapenverwerving stond één gegeven vast: het was de keizer die de Haarlemmers het zwaard voor hun wapen schonk. Het motief van een bij de belegering van Damietta aanwezige keizer moet wel op de midden-veertiende-eeuwse kroniek van Johannes de Beke zijn gebaseerd. Uit zijn bericht over de Derde kruistocht werd begrepen, ook door Jan van Leiden,

101 Tweemaal brengt hij de stadsbanier en het wapen in verband met de ‘ridderen ende knapen’; Van der Loeff, *Drie lofdichten*, r. 65-74 en 127-130. Namen van laat-middeleeuwse adellijke families, met een machtige positie in de stad: Huizinga, *De opkomst van Haarlem*, 218; J.W. Marsilje in: Van der Ree-Scholtens e.a., *Deugd boven geweld*, 22, 58.

102 Legende: voor het eerst bij Johannes Iperius, abt van Sint-Omaars (1363-1383); zie Huyghebaert, ‘Iperius et la translation’. Vroegste vermeldingen en eerste Heilig Bloedprocessie: zie recent Geirnaert, ‘De oudste sporen’.

103 Zie Verhoeven, ‘De cultus van het Heilig Hout’.

dat keizer Frederik I Barbarossa in 1188, in elk geval voor zijn dood in 1190, met jonker Willem van Holland Damietta had belegerd. Sinds Petrus Scriverius in 1612 wordt tot op heden graag aangenomen dat het jaartal 1188 of 1190 in de legende eenvoudig gewijzigd moet worden in 1218 of 1219, toen Damietta inderdaad door kruisvaarders belegerd werd, onder wie graaf Willem van Holland. De legende zou haar uitgangspunt hebben in een eeuwenoude mondelinge overlevering van uit Damietta teruggekeerde Haarlemse burgers. In de voorhanden mythe is echter geen spoor daarvan te bekennen.

Hier is de hypothese verdedigd dat de Haarlemse mythe, die niet verbonden werd met graaf Willem in 1218-1219 maar met jonker Willem in 1188-1190, een kunstmythe was die in de late veertiende eeuw werd gecreëerd rond het stedelijke embleem dat evolueerde tot stadswapen, een wapenschild van zwaard, kruis en vier sterren. In de nog voorhanden bronnen verschijnt deze combinatie voor het eerst in 1352 op een klein stadszegel, en in 1392 op het grootzegel. Indien reeds tijdens de vormingsfase van het embleem verhalen over de verwerving van elementen ervan de ronde hebben gedaan, is hiervan niets meer bekend. De vertelling waarin het embleem werd verbonden met de Derde kruistocht kan pas ontstaan zijn na het bericht van Beke rond 1346 over de inname van Damietta dankzij Willem van Holland, waarbij de heldenrol nu werd toebedeeld aan de Haarlemmers die Willem naar Damietta vergezelden of hem daar te hulp snelden. De bij Damietta stukgevaaren ketting werd aan de traditie ontleend, terwijl de unieke zaag mogelijk op een verkeerde lezing van een voorbeeldtekst berust.

De geboorte van de mythe is hier tevens in verband gebracht met de perikelen van Haarlem in de periode 1365-1406 als gevolg van lokale factiestrijd, die herhaaldelijk tot hevige geweldsuitbarstingen leidde. Het verbeelde verleden waarin de verwerving van het centrale stadssymbool als de verdienste van eensgezinde Haarlemse burgers werd voorgesteld, kon het heden tot spiegel dienen. De mythe ging spoedig deel uitmaken van de politieke en culturele identiteit van Haarlem, en werd de hoeksteen van nog in de vijftiende eeuw beginnende zelfverheerlijkende geschiedschrijving, iets dat van geen enkele andere Hollandse stad bekend is.¹⁰⁴

Met het doorzeilen door Haarlemse helden van de ketting bij Damietta die de Nijlhaven afsloot, was een krachtig beeld gevonden dat eeuwenlang tot de verbeelding sprak, in Haarlem en al spoedig ver daarbuiten, door de kroniek van de Clerc en later door die van Jan van Leiden en Aurelius. Dat het verhaal al in 1612 als een legende werd ontmaskerd, verhinderde de verdere verbreiding geenszins, tot het door steeds verdergaande kritiek niet langer viel te handhaven, en de nog steeds niet verdwenen misvatting resteerde dat de Hollanders onder hun graaf Willem I bij Damietta dappere daden hebben verricht.

104 Zelfverheerlijkende geschiedschrijving: zie de *Historialike materie* hierboven, met noot 51. Holland: zie noot 5.

Summary

This essay focuses on the origins of a popular Holland crusade legend from the late Middle Ages. Though there are some variants, its tenor was usually the following. During the siege of the Egyptian seaport town Damietta by Frederic I Barbarossa, squire William of Holland (who later became the first count with that name) and an army of citizens from Haarlem took the town by breaking the chain that blocked the harbor with a vessel equipped with an ironbound, saw-tooth device at its bow. As a reward, the people from Haarlem received honorable symbols to adorn their town arms, such as the sword of the emperor, the cross of the patriarch of Jerusalem or the pope and, in some versions of the legend, also four stars symbolizing other ecclesiastical dignitaries. Today, a sword, a cross and four stars still form part of Haarlem's town arms.

In the eleven Latin and Middle Dutch texts from the years 1417-1520 containing the legend the events are associated with the third crusade, which was led by emperor Frederic I (1189-1190). Although William of Holland indeed participated in this expedition, Damietta was only conquered in 1219, during the fifth crusade (1217-1221). This inconsistency must be attributed to Johannes de Beke (circa 1346), a chronicler from the Benedictine abbey of Egmond.

From 1612 onwards it is assumed that the story had its starting point in a centuries-old oral tradition created by citizens who had assisted in the Damietta siege of 1219 and returned thereafter. Until recently, Dutch scholars took this for granted. However, a detailed analysis of the text shows that nothing in the legend points at any knowledge of what really had happened in Damietta. In this article, the hypothesis is defended that the legend dates from the late fourteenth century, a period in which the town's arms seem to have been (re)shaped. Smaller town seals of Haarlem show a sword with two or four stars since 1323. The earliest evidence for the use of the complete emblem comes from a small seal of 1353, and subsequently from the large town seal of 1392. The most obvious conclusion therefore is that the legend of Damietta was only created after Beke had written his account of the siege, around 1346. The element of the demolished chain was borrowed from existing texts on the crusades. The unique occurrence of a saw-ship might stem from the misreading of another text source.

The myth's birth can also be connected to internal political struggles that tore the city apart between 1365 and 1406. Against this background the past could serve as a mirror for the Haarlem society, elucidating how the acquisition of the central town's symbol was the common merit of united fellow townsmen. The legend, which soon became part of the political and cultural identity of Haarlem, evolved into a well-known theme that was very popular in the Northern Netherlands until far into the nineteenth century.

Bijlage editie van de Damietta-episode in het *Chronicon Hollandie* van Jan van Leiden

De tekst van Jan van Leidens Damietta-verhaal is gedrukt voorhanden in de editie van zijn *Chronicon Hollandie* die, naar de tweede redactie, bezorgd werd door Sweertius, *Rerum Belgicarum historia*, I (1620), aldaar 169; herdrukt door Röhrich, *Testimonia minora* (1882) 36-37. Sweertius' tekst bevat echter storende misslagen, ten dele veroorzaakt door onduidelijkheden in het door hem gebruikte Brusselse handschrift, de enig voorhanden tekstgetuige van de tweede redactie. Een nieuwe editie is dus wenselijk. Ik geef die naar de waarschijnlijke autograaf van de eerste redactie van het *Chronicon* te Londen (A). In dit Londense handschrift zijn door beschadiging in fol. 81r (kolom 1 en 2, r. 1-14) heel wat letters niet of nauwelijks leesbaar. Zij worden in deze leeseditie stilzwijgend aangevuld naar het Leidse afschrift van de eerste redactie (B), en tevens naar het Brusselse handschrift van de tweede redactie (C). Want anders dan de editie-Sweertius zou doen vermoeden, wijkt de tweede redactie nauwelijks af van de eerste. De overige varianten van B en C worden in de noten vermeld, waarbij verschillen in spelling zijn genegeerd. De hoofdletters, de interpunctie, en de spelling van de letters i/j en u/v zijn genormaliseerd. In de eerste redactie is het verhaal onderdeel van liber V, cap. XX, in de tweede van liber XVIII, cap. XX.

Handschriften

- A Londen, British Library, Cotton Vitellius E VI, fol. 80v-81r. Waarschijnlijke autograaf van Jan van Leiden van de eerste redactie, voltooid in 1467-1469.
- B Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL, ms. 127 D, fol. 51v-52r. Afschrift van A door Frederik van Sevendor, 1469.
- C Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, ms. 8343, fol. 137 r-v. Afschrift van de tweede redactie, omstreeks 1510.

Tekst naar A, varianten naar B en C

Sequitur quod exercitus christianorum perrexit ad terram promissionis contra infideles, et de clypeo civitatis Haerlemensis, et de obitu Florencii comitis Hollandie. Capitulum XX.¹⁰⁵

[...] Imperator ergo¹⁰⁶ plerisque municionibus eversis, Damiatam urbem Egipti pulcherrimam circumobsedit, ad quam subvertendam multa tormentorum genera diversis cum ingeniis adaptavit. Sed hoc minime profuit, presertim cum et eadem urbs humanis quasi viribus fuit inexpugnabilis, et ex omni parte preterquam ad portum inaccessibilis. Ab utraque vero parte maritimi portus castra procere celsitudinis prominebant, que cunctis navigantibus introeundi securum aditum denegabant. Turres etenim alterutrum ex adverso cum vectibus eneis et cathenis ferreis subter aquam latentibus combinabantur, ita quod¹⁰⁷ civitatenses nec assultum urbis nec hostiles incursiones aliquomodo verebantur.

Interea Wilhelmus de Hollandia filius prefati Florencii comitis minor natu¹⁰⁸ cum Haerle-

105 De expedicione christianorum contra Sarracenos et scuto oppidi Haerlamensis. Capitulum vicesimum. C.

106 autem C.

107 om. B.

108 de laatste zes woorden secundo genitus prefati Florentii comitis Hollandie C.

mensibus federatus est, qui coapatata nova classe patrem suum ad terram sanctam cum armigeris electissimis assecutus est. Intelligens autem idem Wilhelmus situm et statum Damiatensis urbis, ex industria sui ingenii fecit in modum sarre navi sue dorsum¹⁰⁹ ferreum, exspectans ad tempus ventum sibi prosperum. Demum adoptato flante vento, suprafatus¹¹⁰ Wilhelmus¹¹¹ ratem aptavit, vela tetendit et portum expetivit. Et ecce, mole navis itaque¹¹² velificantis et acumine sarre corrodentis vectes enee disrupte sunt et cathene ferree dissolute sunt, ita quod Damiatensis urbis patefactus est sic aditus,¹¹³ et christianorum navalis intromissus est exercitus¹¹⁴, cesis paganis Turcis et Agarenis cum ceteris gentilium nacionibus¹¹⁵ universis.

Fredericus quidem imperator, attendens quod tam eximiam urbem per industriam¹¹⁶ Wilhelmi de Hollandia captivasset, ac inestimabiles opes in eadem invenisset, ex imperiali munificencia largitus¹¹⁷ principibus Hollandie sub vexillo cesaris¹¹⁸ habere propugnatorium, ac eciam ipsum¹¹⁹ Wilhelmum militem ordinavit. Insuper attribuit¹²⁰ Haerlemensibus quatuor stellas in vexillo rutilo pridem deportantibus argentei coloris deferre gladium. Patriarcha vero Iherosolimitanus condonavit eciam Haerlemensibus deferendum triumphale signum sancte crucis eiusdem coloris,¹²¹ eo¹²² quod tantam honorificenciam consecuti sunt in terra promissionis.

Uitgegeven bronnen en literatuur

- Anrooij, W. van, 'Middeleeuwse sporen van de Haarlemse Damiate-legende', in: E.K. Grootes (ed.), *Haarlems Helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800* (Hilversum 1993) 11-25.
- Anrooij (ed.), Wim van, *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld* (Hilversum 1997).
- Bergh, L.Ph.C. van den, *Beschrijving der vroegere Nederlandsche gemeentezegels* ('s-Gravenhage 1878).
- Biondo, Flavio, *De origine et gestis Venetorum* (Bazel 1531).
- Bruch (ed.), H., *Johannes de Beke, Chronographia*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 143 (Den Haag 1973).
- Bruch (ed.), H., *Johannes de Beke, Croniken van den stichte van Utrecht ende van Hollant*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 180 (Den Haag 1982).
- Burchardus en Conradus van Ursberg, *Chronicon*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XXIII (Hannover 1874) 333-383.

- 109 deorsum C.
 110 prefatus C.
 111 *hierna domicellus toegevoegd B.*
 112 *om. C.*
 113 *de laatste vier woorden sic patefactus est aditus C.*
 114 *de laatste drie woorden exercitus intromissus est B.*
 115 *in plaats van de laatste twee woorden gentilibus C.*
 116 *hierna domicelli toegevoegd B.*
 117 donavit C.
 118 *de laatste twee woorden cesaris vexillo C.*
 119 domicellum B.
 120 tribuit C.
 121 *de laatste twee woorden om. C.*
 122 ex eo C.

- Burgers, J.W.J., 'Geschiedschrijving in Holland in de Middeleeuwen. Een historiografische traditie en haar vernieuwing in de 15^e eeuw'. Voordracht op 14 oktober 2005 tijdens de Elfde Mediëvistendag van de Onderzoekschool Mediëvistik, in: *TijdING*, raadpleegbaar via: www.inghist.nl/Onderzoek/tijding/.
- Burgers (ed.), J.W.J., *Rijmkroniek van Holland (366-1305) door een anoniem auteur en Melis Stoke* Rijks Geschiedkundige Publicatiën, grote serie 251 (Den Haag 2004).
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1981).
- Corbellini, Sabrina, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters Blome der doechden en de Italiaanse Fiore di Virtù* (Amsterdam 2000).
- Cornelis Aurelius, Die cronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant [Divisiechroniek] (Leiden 1517), geraadpleegd via: www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Divisiechroniek.
- Corpus Sigillorum Neerlandicorum*, 3 dln. (Den Haag 1937-1940).
- Demay, G., *Inventaire des sceaux de la Flandre, recueillis dans les dépôts d'archives, musées et collections particulières du département du Nord*, 2 dln. (Parijs 1873).
- Dijkhof, E.C., *Het oorkondewezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325*, 2 dln. (Leuven 2003).
- Ebels-Hoving, B., 'Johannes a Leydis en de eerste humanistische geschiedschrijving van Holland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 26-51.
- Emmius, Ubbo, *Rerum Frisicarum historia, distincta in decades VI* (Leiden 1616).
- Enschedé, A.J., *Inventaris van het archief der stad Haarlem*, 3 dln. (Haarlem 1866-1867).
- Faral (ed.), E., *Geoffroy de Villehardouin, La conquête de Constantinople*. (2 dln., Parijs 1961).
- Frijhoff, Willem, 'Damiette appropriée. La mémoire de croisade, instrument de concorde civique (Haarlem, XVIe-XVIIIe siècle)', *Revue du Nord* 88 (2006) 7-42.
- Geer van Jutphaas (ed.), B.J.L. de, *Kronijk van Holland van een ongenoemden geestelijke (gemeenlijk geheeten kronijk van den cleric uten laghen landen bi der see)*. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, Nieuwe Reeks 6 (Utrecht 1867).
- Geirnaert, Noël, 'De oudste sporen van het Heilig Bloed in Brugge (1255-1310)', *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* 147 (2010) 247-255.
- Glaudemans, C.N.W.M., 'Veten in Haarlem, 1365-1416', in: J.W. Marsilje e.a., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum 1990) 62-81.
- Gumbert-Hepp (ed. en vert.), M., *Willem Procurator, Kroniek* (Hilversum 2001).
- Gumbert-Hepp (ed. en vert.), M., J.P. Gumbert en J.W.J. Burgers, *Annalen van Egmond. De Annales Egmundenses en het Chronicon Egmundanum* (Hilversum 2007).
- Heckmann, Marie-Louise, 'Überlegungen zu einem heraldischen Repertorium an Hand der Hochmeisterwappen des Deutschen Ordens', in: M. Thumser, J. Tandecki, D. Heckmann (red.), *Edition deutschsprachiger Quellen aus dem Ostseeraum (14.-16. Jahrhundert)* (Torún 2001) 315-346 (online-versie 2007).
- Hoogeweg (ed.), Hermann, *Olivier van Keulen, Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinalbischofs von S. Sabina, Oliverus*. Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart 202 (Tübingen 1894).
- Huizinga, J., *De opkomst van Haarlem* [1905-1906], in: idem, *Verzamelde werken*, I (Haarlem 1948) 203-364.
- Hunink (vert.), Vincent, *Rome in verval. Sallustius, De samenzwering van Catilina. De oorlog tegen Jugurtha* (Amsterdam 1999).
- Huyghebaert, N.N., 'Iperius et la translation de la relique du Saint-Sang à Bruges', *Hande-*

- lingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge 100 (1963) 110-187.
- Janse, Antheun, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).
- Janse, Antheun, 'Graaf Willem I van Holland (1203-1222): ridderschap en politiek', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) 141-161.
- Janse, Antheun, 'De gelaagdheid van een laatmiddeleeuwse kroniek. De ontstaansgeschiedenis van het zogenaamde Goudse kroniekje', *Queeste* 8 (2001) 134-159.
- Janse, Antheun, 'De Nederlandse Beke opnieuw bekeken', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 9 (2006) 116-149.
- Janse, Antheun, 'De *Historie van Hollant*. Een nieuw begin in de Hollandse geschiedschrijving in de vijftiende eeuw', *Millennium* 21 (2007) 19-38.
- Kittel, Erich, *Siegel* (Braunschweig 1970).
- Koorn, Florence W.J. en J.A. (Hans) Mol, 'Netwerken voor het Heilige Land. Jacob van Zuden en de expansie van de johannieters in het bisdom Utrecht', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 12 (2009) 146-174, herdrukt in: J.A. Mol, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 106-130.
- Langerijs, Sandra, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001).
- Miedema, A.S., 'Over het wapen van Haarlem', in: *Haarlem. Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het vijf-en-twintig jarig bestaan* (Haarlem 1926) 59-82.
- Mol, J.A. (Hans), 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse orde in Lijfland: herkomst, afkomst en carrières', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111 (1996) 1-29, herdrukt in: idem, *Vechten, bidden en verplegen. Opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 160-187.
- Mol, J.A. (Hans) en Justine Smithuis, 'De Friezen als uitverkoren volk. Religieus-patriottische geschiedschrijving in vijftiende-eeuws Friesland', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 11 (2008) 165-204.
- Moolenbroek, Jaap van, 'Driehonderd schepen voor het Heilige Land. Olivier van Keulen en de kruistochtcampagne van 1213-1217' in: idem, *Wonderen voor alledag* (Hilversum 2006) 129-154.
- Obreen, Henri, 'Chronicon Hollandiae (- 1459)', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 46 (1925) 3-42.
- O'Callaghan, Joseph F., *Reconquest and Crusade in Medieval Spain* (Philadelphia 2003).
- Oelsnitz, A.B.E. von der, *Herkunft und Wappen der Hochmeister des Deutschen Ordens 1198-1525* (Königsberg 1926).
- Oosten de Bruyn, G.W. van, *De stad Haarlem, en haare geschiedenissen*, I (Haarlem 1765).
- Pastorello (ed.), Ester, *Andrea Dandolo, Chronica per extensum descripta. Rerum Italicarum Scriptores*, 12, I (Bologna 1938).
- Pryor, John H. (with Peter R. Wilson), 'The Chain of the Golden Horn, 5-7 July 1203', in: *In laudem Hierosolymitani. Studies in Crusades and Medieval Culture in Honour of Benjamin Z. Kedar* (Aldershot 2007) 369-384.
- Queller, Doanald E. en Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade: the Conquest of Constantinople* (2^e ed., Philadelphia 1997).
- Ree-Scholtens e.a. (eds.), G.F. van der, *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995).
- Reimers, H., 'Die Lateinische Vorlage der "Gesta Frisiorum"', *De Vrije Fries* 35 (1939) 96-151.

- Reinsma, Riemer, 'Raaks', *Onze Taal* 74 (2005-12) 347.
- Robert, P., 'Haarlems oudste stadszegel', *Haerlem. Jaarboek* 1968, 55-69.
- Robert, P., 'Haarlem en Damiate', *Haerlem. Jaarboek* 1977, 95-100.
- Röhricht, Reinhold, *Testimonia minora de quinto bello sacro* (Genève 1882).
- Romein, Jan, *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de Middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis* (Haarlem 1932). Met Supplement door H. Bruch (Haarlem 1956).
- Rutgers van der Loeff (ed.), J.D., *Drie lofdichten op Haarlem. Het Middelnederlandsche gedicht van Dirk Mathijszen en Karel van Mander's twee beelden van Haarlem* (Haarlem 1911).
- Sanudo Torsello, Marino, *Liber secretorum fidelium crucis* (Hannover 1611; reprint Jerusalem 1972).
- Scriverius, Petrus, *Beschrijvinghe van out Batavien* (eerste ed., Arnhem 1612).
- Scriverius, Petrus, *Het oude Goutsche chronijcxken van Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt en Utrecht* (Amsterdam 1663).
- Snoy, Reinier, *De rebus Batavicus libri XIII*. Jacobus Brassica (ed.), in: Sweertius, *Rerum Belgicarum annales*, II, 1-197.
- Sweertius, Franciscus, *Rerum Belgicarum annales chronici et historici*, delen I en II (Frankfurt 1620).
- Tilmans, Karin, *Aurelius en de Divisiechroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus* (Hilversum 1988).
- Tilmans, C.P.H.M., 'De Hollandse kroniek van Willem Hermans ontdekt. Een Egmondse codex uit ca. 1514', in: G.N.M. Vis, M. Mostert en P.J. Margry (eds.), *Heiligenlevens, Annalen en Kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond* (Hilversum 1990) 169-191.
- Timpener, Evelien, "Alsoe die historie seit". De Clerc uten laghen Landen vanuit nieuw perspectief', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 13 (2010) 167-209.
- Verbij-Schillings, J.M.C., 'Heraut Beyerens en de Clerc uten Laghen Landen. Hollandse geschiedschrijvers ca 1410', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 107 (1991) 20-42.
- Verbij-Schillings, Jeanne, 'Vanuit Hollands perspectief: een geschiedenis van de Friezen', in: *Philologia Frisica Anno 1996* (Ljouwert 1998) 71-92.
- Verbij-Schillings, Jeanne (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyerens. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 131 G 37* (Hilversum 1999).
- Verdam, J. en E. Verwijs, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 11 dln. ('s-Gravenhage 1885-1971).
- Verhoeven, G., 'De cultus van het heilig Hout te Dordrecht: het ontstaan van een bedevaart in de late middeleeuwen', in: N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek (eds.), *In de schaduw van de eeuwigheid* Utrecht 1986) 200-223.
- Werff, E.O. van der, 'Twee Egmondse abtenlijsten in de werken van Theodericus Pauli (ca. 1417-1493)', in: G.N.M. Vis, M. Mostert en P.J. Margry (eds.), *Heiligenlevens, Annalen en Kronieken. Geschiedschrijving in middeleeuws Egmond* (Hilversum 1990) 146-168.